

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
DEPARTAMENTUL ȘCOLII DOCTORALE DE TEOLOGIE
DOMENIUL DE DOCTORAT: TEOLOGIE

TEZĂ de DOCTORAT

REVOLUȚIA FRANCEZĂ ȘI IMPLICAȚIILE EI ÎN VIAȚA
BISERICESCĂ PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XX-LEA

REZUMAT

CONDUCĂTOR DE DOCTORAT

Pr. Prof. Univ. Dr. Nechita Runcan

STUDENT-DOCTORAND

Pr. Sebastian Emanuel Suciu

CONSTANȚA

2019

CUPRINSUL TEZEI DE DOCTORAT

Introducere / 2

1. Motivația alegerii temei de cercetare și actualitatea ei / 2
2. Stadiul actual al cercetării / 9
3. Obiectivele lucrării și metodele urmate / 17
- I. Cauzele politic-economice, filosofice și religioase ale Revoluției Franceze / 21
 1. Starea socială în timpul Vechiului Regim / 22
 - a. Monarhia / 22
 - b. Nobilimea / 27
 - c. Starea a treia: poporul / 32
 - d. O nouă forță: burghezia / 37
 2. Falimentul finanțelor Coroanei / 40
 3. Tabloul religios în pragul Revoluției franceze / 45
 - a. Biserica Romano-Catolică / 45
 - b. Contribuția jansenistă în pregătirea Revoluției / 51
 - c. Hughenoții – între prizonieri și formatori de opinie / 53
 - d. Declinul religiozității populare franceze în secolul al XVIII-lea / 56
 4. Remarci asupra ideilor iluministe considerate ca surse ale antipatiei revoluționare la adresa Bisericii și creștinismului / 58
 - a. Asupra ideilor lui Voltaire despre Biserică și religie / 59
 - b. Jean-Jacques Rousseau și dilema alegerii între „religia naturală” și „religia civilă” / 63
 5. Mentalul colectiv în pragul Revoluției / 71
- II. Etapa parlamentară a Revoluției (mai – iulie 1789) / 77
 1. Abatele Sieyès și manifestul *Qu'est-ce que le Tiers-État?* (ianuarie 1789) / 77
 2. Discuțiile în jurul procedurii de vot a Stărilor Generale (primăvara lui 1789) / 78
 3. Înființarea Comunelor (6 mai 1789) și ședințele Adunării Naționale (17 iunie – 9 iulie 1789) / 81
- III. Izbucnirea Revoluției / 86
 1. Căderea Bastiliei (14 iulie 1789) și „Marea Frică” (17 iulie – 3 august 1789) / 86
 2. Proclamarea *Declarației drepturilor omului și ale cetățeanului* (26 august 1789) și evenimentele care i-au urmat / 90
- IV. Lupta revoluționară împotriva Bisericii Romano-Catolice Franceze / 96
 1. Secularizarea bunurilor Bisericii Romano-Catolice (2 noiembrie 1789) / 96
 2. *Constituția civilă a clerului* (12 iulie 1790) / 99

3. Dezbinarea clerului romano-catolic și prigonirea clericilor „refractari” / 104
- V. *La Terreur* (5 septembrie 1793 – 27 iulie 1794) și proiectul dezcreștinării Franței / 113
 1. Violențele la adresa clericilor din anul 1792 până la instaurarea regimului Terorii / 113
 - a. Martiriul Abatelui Lauga / 115
 - b. Masacrele din Septembrie 1792 / 119
 2. Încercarea de dezcreștinare a Franței și deportarea clericilor / 121
 - a. Premisele și mecanismele Terorii / 121
 - b. Abdicările din preoție și căsătoriile preoților / 124
 - c. Deportările clericilor / 127
 - d. Un bilanț imposibil / 129
 3. Înăbușirea Contrarevoluției vandeene (1793-1794) / 131
 4. Reforma calendarului / 134
 5. Introducerea cultului Rațiunii și al Ființei supreme / 136
 6. Exemple ale iconoclasmului revoluționar / 140
 7. Schimbarea toponimelor și evitarea prenumelor creștine / 143
- VI. Reintrarea Bisericii Romano-Catolice Franceze în legalitate (1795-1802) / 146
 1. Reintrarea treptată Bisericii Romano-Catolice Franceze în legalitate (1795) / 146
 2. Concordatul cu Vaticanul (15 iulie 1801) / 151
- VII. Urmările Revoluției asupra Bisericii și religiozității franceze / 157
 1. Considerații asupra urmărilor Revoluției asupra Bisericii Romano-Catolice și a religiozității franceze / 157
 2. Un epilog târziu al Revoluției Franceze: Legea laicității din anul 1905 / 162
- VIII. Implicațiile Revoluției Franceze pentru creștinismul răsăritean / 176
 1. Asupra influenței Iluminismului și a urmărilor Revoluției Franceze în Rusia până la Revoluția din octombrie 1917 / 176
 - a. Iluminismul și Biserica Ortodoxă Rusă în secolele XVIII-XIX / 176
 - b. Revoluția Franceză în intelectualitatea rusească înainte de Revoluția din 1917 / 181
 2. Implicațiile naționaliste ale Revoluției Franceze asupra creștinismului răsăritean (1821-sfârșitul sec. XIX) / 184
 - a. Patriarhia Ecumenică și lupta pentru autocefalie a Bisericilor din sud-estul Europei / 184
 - b. Afirmarea „ideii naționale” și emancipare bisericească: cazul Țărilor Române / 187
 3. Revoluția Franceză și marxismul / 196
 - a. Revendicarea Revoluției Franceze de către ideologia marxistă / 196
 - b. Note asupra concepției marxiste cu privire la religie și Biserică / 198

4. Implicațiile seculariste ale Revoluției Franceze asupra creștinismului răsăritean în secolul al XX-lea / 204
 - a. De la luptă ideologică la persecuție: Biserica Ortodoxă Rusă în primii ani ai regimului comunist / 204
 - b. Remarci asupra politicii religioase promovată de către statul român la adresa Bisericii Ortodoxe Române în primii ani ai regimului comunist (1946-1964) / 213
5. Considerații asupra identității confesionale și a secularismului postcomunist în țările din Răsăritul Europei la începutul secolului XXI / 226

Concluzii / 232

Bibliografie / 237

- A. Izvoare consultate în format tipărit / 237
- B. Izvoare consultate în format electronic / 238
- C. Cărți și monografii / 240
- D. Studii și articole / 246
- E. Alte resurse electronice / 247

ANEXE / 251

- I. Tabel cronologic al evenimentelor mai importante ale Revoluției Franceze până la încoronarea lui Napoleon Bonaparte (1804) desfășurate pe teritoriu european / 254
- II. Martyrs during the French Revolution († 1792-1799) / 266
- III. Glosar de nume / 325
- IV. Glosar de termeni tehnici / 328
- V. Hărți / 334
- VI. Caricaturi și stampe cu subiect religios din timpul Revoluției Franceze / 341

INTRODUCERE

Teza de doctorat cu titlul „Revoluția Franceză și implicațiile ei în viața bisericească până în secolul al XX-lea” își propune să rememoreze în etapele ei majore desfășurarea Revoluției Franceze, din perspectiva efectelor imediate ale acesteia asupra Bisericii Romano-Catolice Franceze și din aceea a efectelor mai târzii asupra Bisericilor Ortodoxe din Răsăritul Europei.

1. Motivația cercetării

Revoluția începută la anul 1789 își fascinează și animă până în zilele noastre spiritele. Ea rămâne prototipul revoluțiilor moderne, atât sub aspectul luptei parlamentare și al activismului politic, cât și sub acela al violențelor comise în numele unei ideologii. La nivel european, anul 1789 marchează simbolic sfârșitul epocii moderne timpurii, și totodată intrarea pe prima scenă politică a burgheziei și a idealurilor iluministe. Pentru Franța, Revoluția a adus abrogarea dramatică a monarhiei de drept divin franceze, dar și pauperizarea și persecutarea nobilimii și a Bisericii Romano-Catolice. În ierarhia socială a „Vechiul Regim”, *ancien régime* – cum avea să fie numit de către revoluționari regimul monarhist de dinainte de 1789 – clerul și nobilii alcătuiau primele două stări din cele trei câte număra formal imaginea feudală idealizată a statului francez; revoluționarii avea să dizolve regimul feudal și să reducă formal toate clasele sociale la una singură, cea a cetățenilor. O campanie de dezcreștinare a măturat Franța pe parcursul anilor 1793-1794. Perioada corespunde unor succesive încercări, girate de demnitari revoluționari, de a înlocui creștinismul cu religii umaniste sau cu ritualuri civice.

Conceptul de „opinie publică” este unul forjat în creuzetul Revoluției franceze, după cum tot acolo își au originea noțiuni mult circulate astăzi precum acelea de: formatori de opinie, mental colectiv, sau voință politică. Contemplarea *background*-ului lor secular ne poate ajuta să înțelegem mai bine mișcări și opinii seculariste apărute sau reactivate în ultimele trei decenii în peisajul societăților răsăritean-europene, altminteri fundamental caracterizate de valori creștin-ortodoxe. Cercetarea noastră își propune ca prin apelul la precedentul ideologic de la 1789 să ofere șansa unei mai bune înțelegeri a resorturilor violenței public și intelectual-acceptate la adresa creștinismului răsăritean și a valorilor sale, ale istoriei opoziției – pragmatic construite și promovate – dintre religie și cultură, dogmatism și gândirea liberă, etc., și a temeiurilor de la care se revendică cei care afirmă postulatul superiorității secularismului.

2. Stadiul actual al cercetării

În **introducerea** lucrării am făcut o trecere în revistă a autorilor mai importanți și a școlilor istorice care au marcat istoriografia secolelor XIX-XX dedicată Revoluției Franceze (p. 9-17). Prin însăși natura sa, evenimentul istoric al Revoluției are o enormă afinitate spre a fi instrumentalizat de către cele mai diverse ideologii și potențialul de a polariza spiritele (monarhiști vs. republicani; creștini vs. umaniști; ultramontanism vs. galicanism; liberali vs. socialiști, etc.); Revoluția Franceză a devenit „exemplul total”, care poate fi invocat în favoarea oricărei situații cu privire la realitățile politice, sociale, economice, religioase. De aceea, capătă o importanță esențială a ști cărei școli de istorie îi aparține un autor sau altul și a plasa în context lucrările dedicate Revoluției începute la 1789.

Primele lucrări de teorie politică dedicate – sau, mai degrabă, îndreptate împotriva – Revoluției au apărut încă din timpul desfășurării ei. Ele aparțin lui Edmund Burke (1790), lui Joseph de Maistre și Louis de Bonald (ambele în 1796), respectiv aceea a iezuitului Augustin de Barruel (1798-99). Între școlile istoriografice mai importante se numără:

- Școala „*fatalistă*” sau „*deterministă*”, ca. 1820-30: François-Auguste Mignet (1824); Adolphe Thiers (1823-1827); François Guizot (1823; 1850); Augustin Thierry (1820; 1850); Thomas Carlyle (1837);
- Școala liberală: Alexis de Tocqueville (1856); François Furet (1978);
- Școala anticlericalistă: Jules Michelet (1847-1853); Edgar Quinet (1845; 1865);
- Școala „*clasică*” sau „*iacobino-marxistă*”, ca. 1880, anunțată deja de Louis Blanc și a sa „Istorie a Revoluției Franceze” (13 vol., 1847-1862). Între reprezentanții ei de seamă:
 - Prima generație: Alphonse Aulard (1901), Albert Mathiez (1922);
 - A doua generație, ca. 1930-1970: Georges Lefebvre; Albert Soboul;
 - A treia generație: Michel Vovelle (repere biografice: 1933-2018); Claude Mazauric (n. 1932).
- Școala „*revizionistă*” contestă începând cu anii 1960’ interpretarea marxistă. Cele mai multe lucrări provin din spațiul anglo-saxon: Alfred Cobban (1963); George V. Taylor; John McManners; Richard Cobb; William Doyle; Timothy Tackett; Simon Schama; Lynn Hunt;

- Școala *Annales* (după numele periodicului *Annales d'histoire économique et sociale*), marcată de revizioniști francezi, începând cu anul 1965: François Furet (repere biografice: 1927-1997); Mona Ozouf (n. 1931).

Dintre istoricii care s-au apropiat cu profesionalism din diverse unghiuri de tema Bisericii Romano-Catolice în Franța secolului al XVIII-lea și, respectiv, în timpul Revoluției, îi amintim aici pe deja-menționații John McManners (*The French Revolution and the Church*, 1969), Michel Vovelle (*Religion et Révolution*, 1976) și Timothy Tackett (*La Révolution, l'Église et la France*, 1986), dar și pe istoricul de convingeri creștine Jean de Viguerie (n. 1935), iar, dintre istoricii mai recenti, pe Dale K. Van Kley (n. 1941), și pe Nigel Aston, fiecare dintre ei cu mai multe lucrări.

Dintre monografiile dedicate Revoluției Franceze au fost traduse în românește acelea ale lui: Albert Soboul (*Revoluția Franceză*; 1948, tradusă în 1962); Edmund Burke (2000); François Furet (*Reflecții asupra Revoluției Franceze*; 1978, tradusă în 2012).

Cu excepția capitolelor care i-au fost dedicate în tratatele de Istorie Bisericească, tema Bisericii Romano-Catolice Franceze în timpul Revoluției și urmările acesteia asupra creștinismului răsăritean au rămas neexplorate în câmpul studiilor de Istorie Bisericească din spațiul cultural românesc.

3. Obiective și metode de cercetare

Cercetarea noastră a urmărit secvența cronologică a celor mai importante evenimente ale Revoluției Franceze, insistând asupra acelor care au afectat direct Biserica Romano-Catolică din Franța ca instituție cât și asupra campaniilor ideologice duse împotriva creștinismului în diferite etape ale perioadei dintre 1789 și publicarea Concordatului impus de Napoleon Vaticanului, la 8 aprilie 1802, care consacra reintrarea Bisericii în legalitate. Intenția noastră a fost aceea de a arunca o lumină asupra aspectelor religioase ale Revoluției Franceze și de sonda efectele de durată ale acesteia asupra vieții bisericești până în secolul al XX-lea. În spiritul acestor obiective, am anexat la finalul lucrării un tabel cronologic sinoptic (p. 254-265) înregistrând evenimentele mai importante civile și religioase ale Revoluției Franceze, desfășurate pe teritoriu european până la încoronarea lui Napoleon Bonaparte (1804). Am inclus în anexe 26 de liste însumând 58 de pagini (p. 266-324) conținând numele unor martiri creștini ai Revoluției Franceze canonizați, beatificați sau propuși spre beatificare în Biserica Romano-Catolică. În încercarea de a face

accesibil cititorilor spiritul vremii, am anexat la final (p. 341-360) o selecție de reproduceri după 22 de caricaturi și stampe cu subiect religios din epoca Revoluției Franceze (anii 1770-1799), ordonate cronologic. Acestora li se adaugă un glosar de nume (p. 325-327) și unul de termeni tehnici (p. 328-333), cât și o secțiune incluzând șapte hărți ale Franței relevante pentru tema cercetată (p. 334-340).

Studiul istoric implică exigența lucrului cu **izvoarele**. Dintre sursele primare, am făcut apel la arhivele parlamentare revoluționare, la documente constituționale ale perioadei, colecții de manifeste, pamflete, stampe și cântece revoluționare, și nu în ultimul rând și la operele unor contemporani Revoluției. În cercetarea mentalului colectiv al societății franceze în epoca de dinainte de izbucnirea Revoluției, am cercetat – în originalul francez și în traduceri – scrieri aparținându-le lui Voltaire (1694-1778) și lui Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), acesta din urmă socotit a fi cel mai influent filosof al perioadei și numărat de către iacobini între părinții Revoluției. Pentru textul discursurilor mai importante aparținând etapei parlamentare a Revoluției (mai-iulie 1789), am făcut apel la *Istoria Revoluției Franceze* a lui Mignet (1824). Alte documente de epocă, cum sunt Arhivele Parlamentare franceze din anii 1789-1794, și stampele de epocă, au fost reperate în format electronic pe site-ul Universității Stanford <https://frda.stanford.edu/en/>. Pentru alte documente ale epocii, cum sunt diverse manifeste, am făcut apel la facsimile electronice disponibile pe pagina de internet a Bibliotecii Naționale Franceze, <http://gallica.bnf.fr>.

Cel care se va apleca asupra studiului Revoluției Franceze din perspectivă asumat ecclesială are de luptat cu convenții seculariste sau umaniste devenite locuri comune și chiar instituții respectabile – de unde, de exemplu, numele de școală „clasică” dat interpretării „iacobino-marxiste” a Revoluției. Revoluția Franceză rămâne un fenomen uriaș, deosebit de complex, căruia i-au fost dedicate nu numai sinteze istorice însumând adesea mai multe volume – cum e istoria lui Thiers, în 10 volume, cea a lui Blanc în 13 volume, sau cea a lui Sorel în 8 volume (1895–1904) – ci chiar și institute, școli de istorie, arhive și periodice, totul însumând un colosal volum de literatură secundară, astfel că în zilele noastre nici măcar un colectiv de istorici nu mai poate nutri pretenții la exhaustivitate în privința acestui câmp de studii. Acesta este motivul pentru care adesea istorici din secolul al XX-lea vorbesc despre „interpretări” date Revoluției sau „reflecții” asupra acesteia.

În lucrul cu sursele secundare, am încercat să ținem calea de mijloc între școlile istoriografice ale Revoluției Franceze, notând, de exemplu, variațiile între cifrele propuse de un istoric sau altul, sau semnalând culoarea ideologică a vreunui comentariu, atunci când acesta a fost sesizat ca fiind tendențios. Principial am favorizat lucrările istoricilor mai recentți, receptând astfel progresele făcute în deceniile din urmă în câmpul studiilor istorice dedicate Revoluției.

4. Planul lucrării

Planul general al lucrării ne-a fost dictat de succesiunea etapelor majore ale Revoluției Franceze:

- Etapa parlamentară (mai – iunie 1789);
- Lupta revoluționară (11 iulie 1789 – sept. 1792);
- Prima Republică Franceză; Convenția Națională (20 sept. 1792 – 31 oct. 1795)
 - Regimul *Terorii* (5 sept. 1793 – 27 iulie 1794);
- Directoratul (3 nov. 1795 – nov. 1799);
- Consulatul (9-10 nov. 1799 – 2 dec. 1804, încoronarea lui Napoleon ca împărat).

Periodizările uzuale ale Revoluției, reflectând îndeobște schimbările de regim, tind să se suprapună, în mare, succesiunii diferitelor atitudini revoluționare la adresa Bisericii. Cu excepția perioadei Directoratului și a Consulatului, care în tratarea noastră au fost comasate, am dedicat câte un capitol tratării fiecăreia dintre aceste perioade, indicându-le însă mai degrabă după atitudinea la adresa Bisericii Romano-Catolice: lupta revoluționară împotriva Bisericii (= secularizarea; cap. IV, p. 96-112); încercarea de dezcreștinare a Franței în timpul Regimului Terorii (cap. V, p. 113-145); Biserica în timpul Directoratului și consulatului lui Napoleon (cap. VI, p. 146-156).

Acestora li s-au adăugat alte două capitole, care au tratat despre urmările Revoluției asupra Bisericii Romano-Catolice și asupra religiozității franceze până în secolul al XX-lea (cap. VII, p. 157-175), și, respectiv, despre implicațiile Revoluției Franceze pentru creștinismul răsăritean (cap. VIII, p. 176-231).

I. Cauzele politic-economice, filosofice și religioase ale Revoluției Franceze

După secțiunea introductivă (p. 5-20), primul capitol al tratării (p. 21-76) a fost dedicat explorării cauzelor politice, economice, filosofice și religioase ale Revoluției cât și prezentării aspectelor politice și economice ale crizei monarhiei franceze care au condus la convocarea pentru luna mai 1789 a Stărilor Generale, parlamentul suprem țării, care nu mai fusese convocat din anul 1614. Potrivit sistemului politic în vigoare în Franța medievală, poporul se împărțea în trei „stări” sau categorii funcționale: prima era aceea a clerului – „rugătorii”, cea de-a doua era cea a nobilimii – „luptătorii”, iar din cea de-a treia, a „lucrătorilor”, făcea parte restul poporului. Primele două stări erau privilegiate, în vreme ce cea de-a treia era definită prin obligațiile pe care le avea față de rege și față de primele două stări

În pofida eforturilor spre centralizarea administrației depuse de regele Ludovic al XIV-lea (1643-1715) și a reclamării caracterului de drept divin și a celui absolut, monarhul nu putea guverna singur. Puterea era delegată unei ierarhii de agenți, intendenți și ofițeri regali de justiție. Mai multe regiuni ale Franței, cum ar fi Bretagne în vest, Artois și Flandra în nord, Burgundia și Franche-Comté la est, și Languedoc și Provence și alte provincii mai mici spre granița cu Spania în sud – așadar mai bine de un sfert din teritoriul european al Franței – își păstrau caracterul de *pays d'états*, adică de provincii guvernate de parlamente locale. Aceste regiuni își apărau asiduu privilegiile istorice, iar parlamentele locale se putea opune înregistrării legilor emise de monarh. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea Franța era încă un conglomerat de sisteme legale și fiscale, ceea ce făcea ca orice directivă venită de la Versailles să poată fi numai cu greutate aplicată. Ultimul rege al Franței, Ludovic al XVI-lea (1774-1792, executat la 21 ianuarie 1793) – de altfel un om moderat și pios, însă fără geniu politic – era punctul nodal al tuturor compromisurilor; într-un anume sens, el era prizonierul unei tradiții, al unui uriaș aparat administrativ și al ritualurilor Curții.

Principala cauză a Revoluției Franceze a constituit-o *criza economică*, pe care trecerea vremii nu făcut decât să o înrăutățească. În 1715, la moartea sa, „Regele-Soare” lăsa moștenire nu numai o administrație regală în mare măsură centralizată și splendoarea de la Versailles, ci și un deficit bugetar echivalent cu încasările fiscale pe 20 de ani. Din anul 1726, practica colectării indirecte a taxelor (concesionate nobilimii și burgheziei bogate) n-a mai cunoscut întrerupere, situație de natură să hrănească birocrăția și corupția și să încurajeze abuzurile. Începând cu anul 1750, Coroana franceză nu a mai fost în măsură să returneze garanțiile depuse de agenții cărora

le fusese concesionată colectarea taxelor, fapt care i-a transformat din simpli colectori de taxe în creditorii Coroanei.

Franța pierduse în urma „Războiului de Șapte Ani” (1756-1763) coloniile nord-americe, însă le păstra pe acelea din Caraibe. Pentru a se răzbuna pe Anglia pentru pierderile suferite, Coroana Franceză s-a implicat de partea coloniilor în Războiul american de Independență (1776-1783). Această generoasă implicare a generat însă costuri exorbitante, estimate la o cifră cuprinsă între unul și două miliarde de livre.¹ La finalul Războiului de independență american, Coroana franceză avea datorii în jur de 3,4 miliarde de livre și un deficit anual de aproximativ 80 de milioane de livre, în condițiile în care veniturile bugetare anuale se situau la circa 600 de milioane de livre. Cheltuielile de război, întreținerea flotei și a serviciului diplomatic însumau un sfert din totalul bugetului anului 1788, an în care datoria statului se ridica la cinci miliarde de livre. La 8 august 1788, era admis falimentul statului.

Succesive încercări ale miniștrilor de finanțe ai ultimilor 15 ani înainte de Revoluție de a redresa finanțele Coroanei franceze au eșuat din pricina ineficienței și a parazitării sistemului fiscal, cât și a rezistenței – coalizate sau punctuale – a parlamentelor locale, a nobilimii și a clerului la adresa unor idei precum regularizarea pieței și a introducerii unui impozit funciar universal.

Cu un număr cuprins între 25.000 și 60.000 de familii, *nobilimea* constituia „Starea a Doua” a poporului. Nobilii dețineau 20% din bogăția Franței, erau scutiți de la plata impozitelor directe, nefiind însă cu totul scutiți de la plata impozitelor. Vânzarea titlurilor nobiliare administrative de către Casa regală îndatorată, fenomen care a luat amploare începând cu epoca lui Ludovic al XIV-lea, cât și practica mezalianțelor (căsătoriile membrilor nobilimii cu persoane de condiție socială inferioară), devenite foarte frecvente în timpul lui Ludovic al XV-lea (1715-1774), au compromis înțelegerea medievală a nobilimii, ca noblețe a sângelui, și i-au schimbat caracterul. Cu timpul, au luat astfel naștere veritabile dinastii administrative aparținând *noblesse de robe*, clasei funcționarilor înnobilați. În epoca ultimilor trei regi ai Franței înainte de Revoluție, dobândirea titlului nobiliar – pe o cale sau alta – devenise unul din obiectivele burgheziei bogate. E epoca în care numele cu rezonanță nobiliară erau la modă: Voltaire și-a adăugat particula „de” în fața pseudonimului său începând din iunie 1718, pe când avea doar 23

¹ Livra, moneda franceză în uz din anul 781, a fost cu doi ani mai longevivă decât Regatul Francez, menținându-se până în anul 1794.

de ani; la fel avea să facă mai târziu și Danton, revoluționarul de mai târziu, care într-o vreme avea să semneze „d’Anton”. În anul 1789, toți miniștrii – cu excepția celui de finanțe, bancherul elvețian Necker, un tehnocrat –, erau nobili.

În epoca Vechiului Regim, *burghezia* franceză număra circa 2-3 milioane de persoane, între care: industriași, negustori bogați, doctori, avocați, fermieri bogați, notari provinciali și deținătorii altor oficii juridice. Se poate argumenta că ramura administrativă și juridică a burgheziei fusese creată în scopuri administrative de către monarhie și că adesea fusese tradițional aliatul acesteia împotriva nobilemii feudale. În pofida faptului că o parte a burgheziei se îmbogățise considerabil, ea încă se încadra din punct de vedere formal Stării a Treia, adică a celor lipsiți de drepturi politice. Tot aici se încadrau și negustorii bogați, care, în calitate de colectori giranți ai taxelor, deveniseră *de facto* creditorii Coroanei. Burghezia bogată ducea un stil de viață asimilabil nobililor (realitate ironizată în piesa *Burghezul gentilom* a lui Molière, 1670). Aceste categorii socio-profesionale burgheze, care aveau acces la resurse materiale și intelectuale, reclamau spargerea tiparelor administrative medievale și un loc pe scena politică.

Economia Franței în timpul Vechiului Regim era în covârșitoare măsură una agrară. Aproximativ 80% dintre toți francezii erau țărani; ei aparțineau, alături de burghezi Stării a Treia. Țăranii erau și ei împărțiți în mai multe categorii: de la arendași bogați, membrii burgheziei rurale (5-10%), la proprietari de pământ independenți (15-20%), semi-independenți (menajeri, 20-25%), dependenți (zilieri, păstori, 30-50%), cărora li se adăugau alte 10-20% reprezentate de cerșetori și zilieri dependenți de ajutor. Micii proprietari de pământ duceau greul taxelor, al dijmei și al obligațiilor feudale. În special păturile mai sărace erau susceptibile de a fi afectate de catastrofele naturale sau crizele economice, de care Franța a fost departe de a fi scutită în ultimii ani înainte de Revoluție. Două exemple în acest sens: „Războiul grâului” (revoltă țărănească, aprilie-mai 1775), contrareacție la intensificarea speculei cu grânele; erupția fisurii vulcanice Laki din sudul Islandei (8 iunie 1783 și februarie 1784), care a atras modificări climaterice pe durata mai multor ani, afectând nu numai culturile de cereale, ci și podgoriile și creșterea animalelor – toate, evenimente nefericit suprapuse cu implicarea Coroanei Franceze în Revoluția Americană.

Defavorizată de creșterea importurilor, industria textilă a trecut și ea printr-o criză severă între anii 1770-1780, astfel că mulți lucrători ai manufacturilor textile au ajuns pe drumuri, îngroșând numărul cerșetorilor. Se estimează că în perioada anilor 1771-1789, puterea de

cumpărare percepută în rândurile zilierilor a înregistrat o cădere de 25 de procente. Majoritatea zilierilor necalificați erau plătiți cu 10 soli (20 de soli = o livră) pe zi, ceea ce le ajungea strict pentru procurarea pâinii. Transhumanțele sezoniere aveau ca efect faptul că zeci de mii de muncitori necalificați și zilieri, mici meșteșugari și oameni „buni-la-toate” luau drumul Parisului, îngroșând pătura săracă a acestuia; în contextul Revoluției, ei aveau să constituie o masă de manevră, mereu predispusă să treacă la fapte de violență, care se putea implica de partea unei cauze sau a alteia la auzul celui mai mărunț zvon, și în special a celor care implicau spectrul înfometării sau al războiului.

Istoria presei pare să fie intim legată de cea a Revoluției franceze, în decursul căreia știrile, zvonurile, conspirațiile, denunțurile, pamfletele și manifestele au jucat un rol esențial. Primul ziar propriu-zis, *Journal de Paris* își începuse apariția în anul 1777. Se estimează că în timpul Revoluției franceze au fost înființate cam 500 de publicații periodice numai în Paris, cele mai multe cu o durată de apariție de numai câteva săptămâni. Ziarelor și manifestelor tipărite li se adăugau scrisorile, bârfele (de salon sau de uliță), zvonurile și cântecele – toate alcătuind un sistem de circulație a informației, în virtutea căruia Parisul secolului al XVIII-lea a fost calificat de către istorici drept o „societate informațională”. Cercul vicios al zvonurilor perpetuu supralicitate cu privire la cheltuielile exorbitante și clientelismul de la Curte cât și cu privire la imoralitatea reginei Marie-Antoinette aveau să le atragă familiei regale dizgrația populară (a se vedea, de exemplu, Afacerea „Colierului de diamante”, 1781). Printre francezi crește interesul pentru viața politică, teorii economice, cheltuielile statului. În anul 1781, ministrul de finanțe Jacques Necker reușea să alcătuiască prima dare de seamă bugetară, *Compte rendu au Roi*, a cărei publicare avea să-i aducă ministrului o popularitate considerabilă, care însă nu a fost suficientă pentru a-l cruța de demitere.

Perioada corespunde diminuării interesului pentru religios, pe fondul popularizării valorilor iluministe. La modă sunt – cel puțin, printre orășeni – enciclopediile, cum e cea ale cărei începuturi au fost îngrijite de Denis Diderot (1713-1784), explorarea Lumii Noi, tehnica, științele. Opinia publică se entuziasmează la auzul veștilor despre faptele extraordinare ale eroilor Revoluției Americane și se reportează la idealurile acesteia ca la adevăruri universale; se creează elementele unei mitologii a libertății, cu atât mai interesantă cu cât e înveșmântată în culorile exotice ale Americii. Ilumiiniștii zugrăveau Lumea Nouă ca pe tărâmul omului neviciat de tarele creștinismului instituțional sau de acelea ale fundamentalismului; idealizată, America era

habitatul omului „religiei naturale”, al omului liber de orice tiranie, care face binele prin sine. Încă din anul 1777 începuseră să plece peste ocean contingente voluntari francezi, pentru a lupta de partea coloniilor americane împotriva Coroanei britanice. Între ei, nu numai oameni de jos și aventurieri, ci și nobili. Exemplul preeminent rămâne marchizul Lafayette, care, întors în Franța (1787), avea să poarte în timpul primilor doi ani ai Revoluției Franceze supranumele de „eroul libertății celor două lumi”.

Indici precum 1) rata împărtășirii credincioșilor, 2) numărul vocațiilor preoțești și monahale, 3) menționarea Bisericii în prevederile testamentare, 4) numărul de cărți religioase publicate și 5) moralitatea sexuală atestă *scăderea religiozității populare* franceze în veacul al XVIII-lea. Scrieri precum corespondența filosofică a lui Voltaire sau *Emil* și *Contractul social* (1762) aparținându-i lui Rousseau, publicate în străinătate pentru a scăpa de cenzură, stârneau senzație nu numai în saloanele burgheze, ci și în acelea ale nobililor și printre clerici. Relativizarea monopolului Bisericii asupra adevărului, critica la adresa atrocităților comise în numele religiei, critica socială și noile teorii politice (idei precum aceea a „drepturilor naturale” ale omului, teorii despre națiune, statutul cetățeanului, reprezentativitatea politică, constituționalitatea, etc.) și economice (ex. *physiocrăția*, Adam Smith) găsesc priză în rândul tuturor literaților, indiferent de condiția lor socială, contribuind la crearea unor fronturi de opinie care depășeau convențiile culturale și sociale în vigoare. Astfel se face că nobili sau clerici îmbrățișează idealuri iluministe care îi aduc în conflict cu propria lor apartenență socială. Aceste situații paradoxale aveau să rodească în alianțe politice neașteptate în timpul Revoluției Franceze. Idei privitoare la religie dintre acelea vehiculate de Voltaire și Rousseau nu sunt circulate însă numai prin saloanele celor rafinați, ci, infuzează – într-o manieră fragmentată și diluată – și mentalul maselor. Scoase din context și absolutizate, multe din afirmațiile iluminiștilor aveau să ajungă lozinci pe buzele celor mulți.

În timpul Vechiului Regim, clerul Bisericii Catolice Franceze alcătuia *Starea Întâi*. Bucurându-se de pacea religioasă restabilită prin *Edictul de la Nantes* dat la 13 aprilie 1598 de către regele, Henri al IV-lea (1594-1610), și bucurându-se de protecția Coroanei, Biserica Romano-Catolică înflorise în Franța. Cu un secol înainte de Revoluție, veniturile Bisericii se situau la circa 270 milioane de livre, întrecându-le pe acelea ale statului. În schimbul scutirii de taxe, Biserica făcea o dată la câțiva ani un consistent „dar gratuit” Coroanei. Biserica Franceză

întreținea un vast sistem educațional și filantropic și îndeplinea și funcția unei pepiniere pentru viitorii înalți demnitari ai statului.

În ajunul Revoluției, Biserica Romano-Catolică franceză era compusă din 136 de eparhii. Clerul însuma, potrivit unor estimări, ca. 125000 membri, dintre care 59500 preoți, 60000 de călugări și călugărițe și alte 5000 de persoane lipsite de beneficii. Într-un anume sens, se poate spune că Biserica Romano-Catolică franceză era o oglindă a societății franceze: clerul superior (arhiepiscopi, episcopi și abați) se bucura de un nivel de confort comparabil cu acela al nobilimii, în vreme ce clerul inferior (monahii, preoții de țară și personalul auxiliar) ducea în marea majoritate a cazurilor o viață modestă, dacă nu chiar de-a dreptul săracă, comparabilă cu aceea a păstoriților lor. Tensiunile dintre ierarhia înaltă a Bisericii și clericii de jos aveau să iasă la iveală încă din anii dinaintea Revoluției. Clericii săraci, apropiați prin firea lucrurilor de păstoriții lor, aveau să devină aliații morali ai Stării a treia în cursul Adunării *Stărilor Generale* din mai 1789.

Nu trebuie neglijată nici contribuția intelectuală a *protestantismului* francez în direcția contestării autorității Bisericii Romano-Catolice cât și a alianței tradiționale a acesteia cu monarhia franceză. Mediul intelectual protestant – hughenoții aveau propriile lor universități – a dovedit o afinitate extraordinară pentru ideile iluministe. Contestarea spiritului galican și a alianței dintre Biserică și Coroana Franceză nu caracterizau numai ethosul hughenot, ci și pe acela *jansenist*. Mulți membrii ai înaltei administrații (nobili sau burghezi), episcopi, intelectuali și teologi catolici întrețineau idei janseniste; între campionii acestei mișcări, marcat-intelectuale și politice: parlamentul parizian și școala de teologie de la Sorbona. S-a creat astfel în mod natural o alianță între curentul de gândire jansenist, orientarea galicană și mișcarea parlamentară. Pus în fața acestui front, regele s-a văzut nevoit să abandoneze principiile galicanismului și să ceară ajutorul papei pentru a putea readuce Biserica Franceză la ordine.

II. Etapa parlamentară a Revoluției (mai – iulie 1789)

Capitolul al II-lea (p. 77-85) a tratat despre evenimentele semnificative care au precedat convocarea Stărilor Generale pentru luna mai a anului 1789 și despre etapa parlamentară a Revoluției (mai – iulie 1789). Un impuls puternic în direcția trezirii conștiinței politice a Stării a Treia a dat manifestul *Ce este Starea a Treia?*, publicat de abatele Emmanuel Joseph Sieyès în ianuarie 1789. Abatele Sieyès (1748-1836) întruchipează tipul micului burghez care a îmbrățișat ideile iluministe și cauza Stării a Treia, devenind teoreticianul Revoluției. Mai mult decât atât, el

a văzut în viața politică șansa de a face carieră. Sieyès avea să joace un rol important în prima parte a Revoluției, a supraviețuit regimului Terorii abjurând credința creștină, iar mai târziu, ca membru în Directorat (iunie-noiembrie 1799) avea să pregătească ascensiunea lui Napoleon la putere.

Întrunirea Stărilor Generale a fost precedată de publicarea a mii de pamflete care au inflammat opinia publică. Cele mai multe discuții au avut ca obiect procedura de vot care urma a fi aplicată în mai 1789 la adunarea Stărilor Generale. Dacă se urma procedurii medievale tradiționale s-ar fi votat „după stare” (*par ordre*), ceea ce ar fi făcut ca orice propunere de reformă fiscală și politică avansată de Starea a Treia să fie blocată de alianța tradițională a primelor două Stări. De aceea, în caietele de doleanțe și în pamfletele publicate înainte de reunirea Stărilor Generale revenea dubla revendicare ca Starea a Treia să fie reprezentată de un număr de delegați egal cu al celorlalte două stări luate împreună și ca votul să se facă „după membru” (*par tête*). Exact aceste elemente de procedură au fost concesionate de către rege adunării provinciale a Stărilor Generale („Adunarea de la Vizille”, 21 iulie 1788), ținută în urma violențelor de la Grenoble („Ziua Țiglelor”, 7 iunie 1788). Se crea astfel un precedent legislativ în direcția unei mai consistente reprezentări parlamentare a Stării a Treia. În pofida opoziției Stărilor privilegiate, regele Ludovic al XVI-lea dădea curs primei sugestii a prim-ministrului Necker (în funcție din 25 august 1788) și hotăra, la 27 decembrie, ca la Stările Generale din mai 1789, Starea a Treia să beneficieze de un număr dublu de delegați față de acela pe care îl avuse în anul 1614, când fuseseră ultima oară convocate. Hotărârea regelui nu spunea însă nimic cu privire la procedura de vot. Dublarea numărului reprezentanților Stării a Treia le-a permis multor burghezi și chiar nobili scăpați să candideze pe listele Stării a Treia și să se numere printre cei 578 de deputați ai Stării a Treia participanți la Stările Generale. Un exemplu faimos în acest sens e marchizul de Mirabeau, deputat al Stării a Treia din partea orașului Marsilia. Dintre cei 291 de deputați ai clerului numai 46 (după alte surse, 51) erau episcopi. Nobilii urmau a fi reprezentați de către 270 de deputați.

Încă de la debutul lucrărilor, la 5 mai 1789, adunarea Stărilor Generale a fost marcată de discuțiile privitoare la procedura de vot. Pentru a împiedica votul *par tête*, Starea a Doua (nobilimea) a cerut ca ședințele stărilor să se țină în maniera tradițională, adică separat și a refuzat admiterea membrilor celorlalte stări la ședințele sale. Starea Întâi face și ea demersuri în aceeași direcție. Starea a Treia se încapățânează să se întrunească în sala comună. Delegații ei

renunță la numele istoric de *Tiers-État* și își asumă numele de *Comune* (*Communes*). Câtă vreme membrii Stării a Doua condiționează admiterea la ședințele Stării lor de verificarea acreditărilor membrilor, *Comunele* răspund cu aceeași monedă pretinzând verificarea acreditărilor de către cele trei stări reunite. Starea întâi e prinsă la mijloc între aceste două fronturi. Începe astfel un război procedural care avea să dureze cinci săptămâni.

- La 13 mai, episcopii prezenți la Adunare și-au oferit serviciile ca mediatori între Stări, fără a înregistra însă vreun succes.
- La 10 iunie, revolta parlamentară a *Comunelor* trece de la faza pasivă la cea activă: *Comunele* somează celelalte două stări la a verifica împreună acreditările „tuturor reprezentanților națiunii”. Verificarea urma a se face „indiferent dacă reprezentanții celorlalte stări aveau să fie sau nu prezenți”.
- Lipsa de coeziune dintre delegați ai Stării Întâi – reprezentată nu numai de înalți prelați, ci și de clerici de condiție inferioară – se arată după 13 iunie, zi începând cu care mai mulți reprezentanți ai clerului, clerici, se alătură *Comunelor*.
- La îndemnul lui Sieyès, 17 iunie, *Comunele* se autointitulează *Adunarea Națională* (*Assemblée nationale*); se naștea astfel parlamentul revoluționar.
- Pe 19 iunie 1789, cu 149 de voturi „pentru” și 137 „împotriva”, deputații clerici ai Primei stări au votat în favoarea alăturării în bloc la Adunarea Națională. Prin acest gest, Biserica s-a alăturat – cel puțin la nivel parlamentar – cauzei revoluționare a Stării a Treia.
- La 20 iunie, garda regală interzice Adunării Naționale accesul în sala comună. Delegații Adunării Naționale depun un jurământ solemn, cunoscut ca „Jurământul de la curtea de tenis”, de a nu permite ca Adunarea să se dizolve până ce aceasta nu va fi furnizat monarhiei o constituție.
- La 23 iunie 1789, regele Ludovic al XVI-lea încă refuza să recunoască Adunarea Națională și îndemna la reluarea ședințelor separate ale Stărilor. Regele ezită să facă uz de forță pentru a înăbuși Revoluția parlamentară.
- La 25 iunie sosea la Versailles vărul regelui, ducele de Orleans, și, împreună cu el, 46 de nobili de convingeri reformatoare, care s-au alăturat cu toții Adunării Naționale.

- La 27 iunie, regele ordona celor 371 de „intransigenți” dintre clerici și nobili să se alăture celor 830 de reprezentanți ai „Stării a Treia” (de fapt, Adunării Naționale). Vicii de procedură împiedică lucrările Adunării.
- La 8 iulie, Adunarea hotără alegerea unei comitet compus din șase membri (doi clerici, doi nobili, doi membrii ai fostei Stări a Treia) în vederea redactării unei Constituții. Zvonuri legate de concentrarea de trupe loiale regelui în jurul Parisului îi inflamează pe parizieni.
- La 9 iulie 1789, Adunării Naționale îi succede Adunarea Națională Constituentă.

III. Izbucnirea Revoluției

La 11 iulie 1789, regele îl concedia pe ministrul Necker, unicul dintre miniștri care nu aparținea nobilimii și care încă beneficia de popularitate. Sub imperiul spectrului înfometării, masele pariziene, surescitate de dezbaterile de la Versailles și angoasate de spectrul înfometării, trec la fapte de violență: iau cu asalt posturile de vamă din jurul Parisului, jefuiesc abația Saint-Lazare, rechiziționează rezervele de grâne, iar pe 13 iulie e organizată garda civilă. În dimineața zilei de 14 iulie, Garda Națională a confiscat 32.000 de muschete de la Hôtel des Invalides, după care, mulțimile și-au îndreptat atenția asupra Bastiliei, simbol al absolutismului puterii regale în Paris. După o scurtă confruntare armată, în timpul căreia au fost uciși aproape o sută de revoluționari și răniți alți 73, Bastilia cade. Pe 15 iulie, regele îl repunea în funcție pe ministrul Necker, decreta desconcentrarea militară, și venea în mijlocul revoluționarilor la Paris pentru recunoaște Adunarea Națională și Garda Națională. Gestul, aclamat de mulțime, echivala cu o capitulare a monarhului în fața Revoluției. Bastilia e dărâmată, însă devenea loc de pelerinaj revoluționar. Revoluția se răspândește în provincie: sunt create comitete locale, intitulate *Comune*, care decretează depunerea intendenților și suspendarea colectării impozitelor în folosul Coroanei și al Bisericii, și sunt create detașamente ale Gărzii Naționale.

Căderea Bastiliei a fost doar începutul unei serii de acte de violență săvârșite sub imperiul fricii de înfometare. „Marea Frică” (*la Grande Peur*) a măturat în primele trei săptămâni după căderea Bastiliei cinci regiuni mari ale Franței: Normandie, Hainaut, Alsacia, Franche Comté și valea Saônului. Mii de familii nobile aleg calea pribegiei, reședințele nobililor și abațiile sunt atacate, țăranii atacă și arhivele și ard planurile cadastrale și înscrisurile datoriilor lor; de frica

incendiilor, rezervele de grâu și holdele sunt puse sub pază. Se răspândesc zvonurile că Franța e atacată din exterior. Ca reacție la acest val de violențe, la 4 august 1789, Adunarea Națională votează *dizolvarea Vechiului Regim*, adică a ordinii politice existente și abolirea feudalismului. O primă lovitură la adresa Bisericii ca instituție: între măsurile adoptate era prevăzută și *abolirea plății zeciuiei* către Biserică, fără a fi specificată eventualitatea vreunei compensații. Potrivit unor estimări, zeciuiala cuvenită Bisericii, abolită prin hotărârile din august, se ridica la valoarea de aproximativ 100 milioane de livre. La 25 septembrie 1789, Adunarea Națională Constituentă decreta că nimeni nu avea să mai fie scutit de la plata taxelor, nici nobilii și nici clericii.

Semnificativ pentru tema noastră, la 26 august 1789 Adunarea Națională Constituentă proclama *Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului*. În articolul al zecelea din cele 17, Declarația stipula că „*nimeni nu poate fi deranjat pentru opiniile sale, fie ele și religioase, cu condiția ca manifestarea lor să nu tulbure ordinea publică stabilită prin lege*”. Articolul 11 garanta „*libera comunicare a gândurilor și a opiniilor*” până la limita abuzului, care urma să fie „definit prin lege”. Singurul articol în care apărea cuvântul „sacru” era ultimul (art. 17), în care era luată apărarea dreptului la proprietate. *Declarația drepturilor omului* avea să fie revizuită în anii 1793 și 1796. Pe 29 martie 1790, papa Pius al VI-lea (1775-1799) condamna în conclav secret prima formă *Declarația drepturilor omului*.

Între alte evenimente revoluționare ale perioadei, menționăm aici:

- 5 octombrie 1789: „Marșul Femeilor”; familia regală e adusă la Paris, și i se fixează domiciliu forțat în palatul Tuileries.
- 10 octombrie: regelui îi e schimbată titulatura în „Louis, prin mila lui Dumnezeu și prin legea constituțională a Statului, rege al Francezilor”.
- La 5 noiembrie erau abolite distincțiile dintre „ordine” și dintre „stări”.
- La 14 și 22 decembrie 1789, Adunarea Națională înființa noi municipalități și, respectiv, noi departamente (83 la număr). Sugestia reformei administrative o dădea abatele Sieyès.
- În 1790 sunt înființate cluburi politice (cu sucursale în teritoriu), numite îndeobște după clădirile secularizate ale mănăstirilor unde își țineau întâlnirile: *Cordelierii* (17 aprilie), *Societatea de la 1789* (12 mai). *Societatea Prietenilor Constituției* (sau iacobinii, după numele mănăstirii), întemeiată în decembrie 1789 și inițial compusă numai din deputați din Bretagne, adună cei mai mulți aderenți, de vederi dintre cele mai diverse, de la monarhiști (*les Feuillants* de mai târziu), la moderați (*girondini*, *brissotini*) și până la

radicali cu vederi stângiste (*la Montagne*, facțiune astfel numită pentru că membrii ei ocupau locurile de sus în Adunare).

- La 13 iunie 1790, la Nîmes, în sud-estul Franței erau înregistrate primele confruntări violente dintre revoluționari (protestanți) și contrarevoluționari (catolici). Se înregistrează de trei ori mai multe pierderi de vieți omenești decât la asaltul Bastiliei, cele mai multe dintre victime fiind din rândul catolicilor.
- 20-21 iunie 1791 – încercarea regelui Ludovic și a reginei Marie-Antoinette de a scăpa cu fuga. Regele este interceptat la Varennes (c. 250 km este de Paris) și întors sub arest în capitală. Încrederea populației în rege se destramă.
- 17 iulie 1791 – Masacrul de la Champ de Mars: o demonstrație prorepublicană pariziană este înăbușită în sânge de Garda Națională, sub conducerea comandatului gărzii regale, marchizul Lafayette; sunt înregistrate circa 50 de victime.
- La 3 septembrie 1791, era adoptată *Constituția* revoluționară; la 14 septembrie 1791, pe ea va jura și regele.
- La 3 decembrie 1791, regele Ludovic XVI îi scrie regelui Prusiei, Frederick Wilhelm II, pentru a-i solicita ajutor militar în vederea restaurării autorității sale.
- 20 aprilie 1792, Franța intră în război cu Austria și ulterior și cu Prusia.
- La 21 septembrie 1792, *Convenția Națională* proclamă Republica Franceză.
- 11 decembrie 1792-15 ianuarie 1793: regele este judecat, găsit vinovat de înaltă trădare, și condamnat la moarte.
- 21 ianuarie 1793: Ludovic al XVI-lea este ghilotinat.
- Franța intră în război și cu Anglia și Olanda (1 februarie) și cu Spania (7 martie).

IV. Lupta revoluționară împotriva Bisericii Romano-Catolice Franceze

Faptul că reprezentanții clerului la Stările Generale au fost primii care s-au adăugat Comunelor, contribuind astfel esențial la constituirea Adunării Naționale (parlamentul revoluționar), nu a fost de ajuns pentru ca Biserica în dimensiunea ei instituțională să fie cruțată de resentimentele revoluționarilor. Am notat deja votul prin care în august 1789 era abrogată obligația plății zeciuiei către Biserică. *Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului* promova egalitatea tuturor cultelor și a opiniilor (inclusiv ateismul) în fața legii. Faptul în sine

era o lovitură dată Bisericii. La nivel reprezentativ, în Adunarea Națională, Bisericii i-a lipsit unitatea și fermitatea necesare pentru a-și apăra interesele.

Lucrurile nu s-au oprit însă aici: la 10 octombrie 1789 proaspătul episcop de Autun, Charles-Maurice de Talleyrand (1754-1838), propunea secularizarea „bunurile clericilor” pentru ca „Statul să poată face față creditorilor săi”. În pofida protestelor altor clerici reprezentanți (ex. abatele Sieyès), propunerea a găsit priză în Adunare, care 2 noiembrie 1789, hotărâ cu 568 de voturi „pentru” și 346 „împotriva” ca „*Biserica să pună la dispoziția Națiunii [bunurile Bisericii, n. SS.], cu obligația ca Națiunea să susțină costurile de cult și serviciile publice asumate până atunci de Biserică*”. Întrucât organizarea vânzării prin licitație a bunurilor imobile ale Bisericii urma să dureze o vreme – ea avea să demareze abia din luna mai a anului 1790 –, deputații au hotărât introducerea unei monede de hârtie, numită *assignat*, care urma să fie retrasă din circulație pe măsură ce în trezoreria statului aveau să se verse sumele obținute din vânzarea respectivelor bunuri. Adunarea Națională a trecut peste propunerea lui Necker de a emite bancnote în valoare nominală de 170 de milioane *assignats*, și, supraevaluând grosolan proprietățile Bisericii, au dispus tipărirea de bancnote însumând 400 de milioane *assignats*, cu o dobândă de 5%, garantate cu vânzarea bunurilor clerului.

Bunurile Bisericii aveau să fie vândute în condiții păguboase, adesea subevaluate, iar cumpărătorii au fost îngăduiți cu plata. Statul a răspuns crizei tipărind încă mai multe bancnote, în valoare nominală de 20 miliarde până în anul 1795. La momentul venirii la puterii Directoratului, majoritatea bunurilor Bisericii erau pierdute, *assignatul* nu mai valora practic nimic, iar statul era din nou în pragul falimentului. Precaritatea condiției materiale i-a predispus pe preoții de parohie (*curés*) să tindă să dea crezare promisiunilor că vor primi un salariu din partea Statului și, ca atare, să nu se revolte.

Pe 13 februarie 1790, Adunarea Națională decreta dizolvarea tuturor ordinelor monastice, „*cu excepția celor indispensabil implicate în opera socială și învățământ*”. Monahii erau dezlegați de voturile lor și celor care alegeau să părăsească de bunăvoie mănăstirile li se promitea o pensie cuprinsă între șapte și douăsprezece mii de livre. În cazul în care nu acceptau oferta statului, erau amenințați pur și simplu cu alungarea din mănăstiri. Mii de călugări și călugărițe sunt obligați să iasă din mănăstiri și să caute să-și câștige existența prin alte mijloace.

Între alte aspecte ale secularizării, la 23 februarie, preoții, asimilați unor funcționari publici, erau obligați să citească de la amvon legile și să le explice credincioșilor. În perioada

lunilor februarie-aprilie 1790 Adunarea Națională va respinge în repetate rânduri propuneri venite din partea unor deputați clerici ca, în chip compensatoriu, romano-catolicismul să fie recunoscut ca religie oficială în Franța. La 9 aprilie 1790 au demarat procedurile pentru plata salariilor clericilor de către stat, iar pe 14 aprilie clerul era deposedat de toate proprietățile.

La 12 iulie 1790, după șase săptămâni de dezbateri, Adunarea Națională promulga *Constituția civilă a clerului*. Constituția prevedea reorganizarea administrativ-teritorială a Bisericii: numărul eparhiilor era redus, pentru a corespunde numărului departamentelor. Se mai stabilea ca în localitățile care numărau mai puțin de 6000 de suflete să funcționeze o singură parohie. Au fost suprimate astfel 52 de dieceze și circa 4000 de parohii. Alte prevederi se refereau la: alegerea clericilor, care, odată aleși, erau obligați să depună jurământ „*față de rege și lege și să susțină Constituția*”; grila de salarizare și domiciliul clericilor. Prin prevederile privitoare la salarizarea clericilor inferiori, Constituția aducea o îmbunătățire a condiției materiale a acestora. *Constituția clerului* supunea însă Biserica romano-catolică statului și crea bazele unei restrângeri drastice a locului ei în societate, la toate nivelurile. Prin promulgarea ei definitivă de către rege (24 august 1790) era abrogat concordatul istoric cu Vaticanul, în vigoare din anul 1516. Papa avea să o denunțe în luna aprilie a anului 1791.

La 30 octombrie 1790, cei 119 episcopi francezi care nu erau membrii ai Adunării Naționale publică o refutație a *Constituției clerului*. La 27 noiembrie 1790, Adunarea Națională răspunde publicând un decret prin care li se acorda preoților activi un răstimp de două luni în care putea depune jurământul pe *Constituția clerului*. O treime din membrii clerici ai Adunării Naționale au anunțat că vor depune jurământul în luna ianuarie 1791. Intențiile lor nu erau însă împărtășite de covârșitoarea majoritate a episcopilor și marea masă a preoților. Când la 26 decembrie, regele Ludovic al XVI-lea a promulgat decretul din 27 noiembrie, gestul a fost interpretat ca o dezlegare de fidelitatea datorată regelui, astfel că, în ziua următoare, 62 de deputați clerici ai Adunării Naționale, în frunte cu abații Grégoire și Gouttes, au depus *jurământul față de națiune și lege*. Biserica Romano-Catolică Franceză intră în stare de dezbinare. Clerul nu știa cui să dea ascultare: regelui, care le porunca să depună jurământul de fidelitate față de lege, sau episcopilor fideli papei? Devenea clar că a rămâne preot supus autorității Bisericii și a susține cauza revoluționară deveneau două situații incompatibile și că fiecare cleric trebuia să aleagă după cum îi dicta conștiința. Alegerea nu era simplificată de faptul că papa Pius al VI-lea a întârziat din rațiuni diplomatice condamnarea *Constituției clerului*.

Pe 3 ianuarie 1791 li se ordona clericilor membrii în Adunarea Națională să depună jurământul față de națiune în termen de 24 de ore. O treime din numărul deputaților clerici (mai exact, 40) refuză însă să facă acest lucru. Dintre episcopi, numai doi jură: Talleyrand și Gobel. Ultimatumul depunerii jurământului pe *Constituția clerului* a fost extins la adresa tuturor clericilor francezi. Cei care refuzau să depună jurământul erau amenințați cu demiterea și cu evacuarea din casele parohiale. Nu în puține zone din provincie, precum în Alsacia, în Masivul Central cât și în Vandeea și Bretagne, mulțimea credincioșilor a intervenit, fie pentru a bloca forțarea preoților de către autorități să depună jurământul civil, fie pentru a împiedica înlocuirea lor ca urmare a acestui refuz. Istoricii estimează că până la jumătate din clerul de jos a depus jurământul, iar, dintre episcopi, șapte, din care trei fără eparhie. Adunarea Națională permitea 21 ianuarie 1791 clerului „refractor” să continue să rezide în parohii până ce avea să fie înlocuit și le asigura minime mijloace de trai.

Răul însă se produsese deja: în Biserica Franței fusese introdusă o **schismă** între preoții și episcopii care depuseseră jurământul, numiți „constituționali” și preoții și episcopii care refuzaseră să facă acest lucru, numiți „refractari”. Procentajul celor care au depus jurământul este estimat a fi cuprins între 52 și 55 din cifra totală a clericilor. „Refractarii” erau asimilați monarhiștilor, iar „constituționali” revoluționarilor. Cele două grupe au început să își polarizeze aderenții și, în consecință, să își dispute posesia clădirilor bisericilor.

La 24 februarie 1791, Talleyrand hirotonește primii doi episcopi constituționali, pe monseniorii Expilly și Marolle, care nu mai depun la hirotonie jurământul față de papă. La 13 aprilie, papa Pius al VI-lea condamnă oficial *Constituția civilă* ca pe o apostazie, și le dădea un termen de 40 de zile clericilor care juraseră să retracteze. Mulți clerici, între 6 și 10 procente, au dat curs apelului papei și au retractat. La 7 mai, printr-un „decret de toleranță”, Adunarea Națională le permitea preoților „refractari” să slujească în parohiile „constituționale”; ei nu mai aveau însă voie să predice.

La 29 noiembrie 1791 era reiterat decretul prin care clericilor li se cerea să depună jurământul – de această dată, în termen de opt zile. În caz contrar, preoții puteau fi puși sub supraveghere municipală și, în cazul probării acuzațiilor de subminare a Revoluției, evacuați din casele lor. Prin același decret, bisericile erau rezervate cultului clerului constituțional.

Pe parcursul anilor 1791 și 1792, tulburările continuă în mii de parohii, în care bisericile sunt disputate între clericii „refractari” și cei „constituționali” și susținătorii lor.

„Constituționalii” au câștig de cauză în orașe, în Île de France și departamentele din centrul țării, în sud-vest și în sud-est, în vreme ce refractarii sunt mai numeroși în provincie, în Masivul Central și în regiunile din vest (Bretagne și Pays de la Loire), cele din nord-est (în Alsacia și Lorena).

Se înmulțesc semnele ateismului revoluționar. La 2 aprilie 1791 moare Mirabeau, președintele Adunării Naționale. O zi mai târziu, Adunarea decretează ca trupul lui Mirabeau să fie depus în nou-construita și încă nesfințita biserică pariziană Saint Geneviève, căreia să-i fie schimbată destinația, pentru a deveni *Panthéon*-ul Revoluției sau necropola celor mai mari oameni ai Națiunii. La 30 mai, Adunarea decreta să fie mutată în Panthéon și urna conținând cenușa lui Voltaire. În 1794, aici aveau să fie mutate și rămășițele lui Rousseau.

La 15 iunie 1791, Adunarea Națională le interzicea preoților purtarea rasei în afara bisericilor. La 5 aprilie 1792 era închisă Facultatea de teologie de la Sorbona. Avea să fie redeschisă abia în anul 1808.

În anul 1793, în urma ghilotinării regelui Ludovic al XVI-lea Franța intră în război și cu Anglia și Olanda și cu Spania, găsindu-se astfel în postura unică de a purta război cu toate statele vecine. Starea de război și mobilizarea generală vor marca viața publică în anii ce vor urma.

V. *La Terreur* (5 septembrie 1793 – 27 iulie 1794) și proiectul dezcreștinării Franței

Pe parcursul anului 1792, animozitatea revoluționarilor la adresa aripii refractare a Bisericii Franceze se acutizează. Prin refuzul lor de a depune jurământul față de Constituție, preoții fideli scaunului roman erau asimilabili agenților unei puteri străine. Se înregistrează primele violențe ținute la adresa clericilor: la 29 aprilie, trupele revoluționare au ucis un preot la Lille, iar câteva luni mai târziu 13 călugărițe ursuline ale aceluiași așezământ îi împărțășeau soarta. La 27 mai 1792, Adunarea Națională decreta deportarea clericilor refractari în coloniile de peste ocean. Potrivit decretului, pentru ca un cleric să poată fi identificat ca refractar, era suficient ca el să fie denunțat de douăzeci de cetățeni. În vara anului 1792, uciderile de preoți se înmulțesc. Studiul nostru a inclus o listă a cazurilor cunoscute după nume.

Preoților le-a fost ridicată prerogativa ținerii registrelor de nașteri, nunți și înmormântări, aceasta fiind încredințată primarilor. Căsătoriile deveneau și ele simple formalități civile. Odată cu căderea monarhiei, în 10 august 1792, măsurile anticlericale se înmulțesc. Din biserici au fost

confiscate obiectele prețioase, în scopul finanțării războiului cu Austria. La 14 august 1792 li se impunea tuturor clericilor jurământul față de Națiune, „de a apăra libertatea, egalitatea și siguranța persoanei și a proprietății”. În epocă, acesta era cunoscut ca *le petit serment*, „jurământul mic”, sau *le serment de liberté-égalité*, și era considerat a fi mai lax decât jurământul impus la 1790. La 18 august, legislativul decreta dizolvarea ultimelor ordine monahale, cele care deserveau spitalele și școlile; clădirile ordinelor monahale erau scoase la vânzare. Printr-un decret dat la 26 august, clericilor refractari li se acorda un răstimp de două săptămâni să părăsească din proprie inițiativă Franța, termen după care urma să fie căutați sistematic, arestați și deportați în Guiana.

La auzul veștii capitulării fără luptă a Verdunului în fața armatelor austriece, pe fondul fricii obsesive de trădare, revoluționari fanatici au dat curs instigărilor radicalului Jean-Paul Marat și pe parcursul mai multor zile, între 2 și 7 septembrie 1792, au masacrat în închisorile pariziene aproximativ 1300 de deținuți, majoritatea de drept comun. Între cei masacrați se numărau însă și trei episcopi și aproximativ 230 de preoți. Episodul a rămas cunoscut în istorie sub numele de „Masacrele din Septembrie”.

Pe parcursul anului 1793, situația Bisericii în totalitatea ei se depreciază acut: distincția între „constituțional” și „refractor” încetează să mai fie un criteriu și *Biserica și creștinismul în general sunt percepute ca inamicii Revoluției*. La 13 martie 1793, Convenția Națională decreta că clericii deja condamnați la deportare care vor fi găsiți pe teritoriul Franței vor putea fi judecați de către un tribunal militar și executați în termen de 24 de ore. În aceeași lună începea răscoala antirevoluționară în Vandeea, coagulată în jurul unor valori creștine și a fidelității față de monarhie.

La 27 iulie 1793, Robespierre este ales să facă parte din *Comitetul Salvării Publice*, centrul puterii executive pariziene. În 23 august e anunțată mobilizarea generală, iar *Teroarea* se instaurează odată cu 17 septembrie 1793, când Convenția Națională a adoptat *Legea Suspecților*, care permitea arestarea și judecarea rapidă a tuturor inamicilor Revoluției. Prin două legi date pe 20 și 21 octombrie procedura de executare a preoților care nu juraseră să apere libertatea și egalitatea era simplificată prin introducerea prevederii că în determinarea statutului preotului în cauză era suficientă mărturia a doi cetățeni. Era deschisă astfel calea legală pentru executarea preoților în urma unei proceduri sumare de judecată. Responsabili pentru aplicarea legii în teritoriu erau acei *représentants-en-mission* care acționau în numele Tribunalului Revoluționar.

Unii dintre aceștia puteau fi mai pașnici, alții au fost de-a dreptul sadici: funcția le-a permis să-și exhibe anticlericalismul și cruzimea. Istoricii estimează că aproximativ 20.000 de preoți au fost siliți să-și predea scrisorile de hirotonie, adică să renunțe formal la preoție, și că între șase și nouă mii de călugări au fost forțați să se căsătorească. În total, circa 30.000 de preoți și călugări au fost siliți să părăsească Franța – inclusiv 118 din cei 135 de episcopi și arhiepiscopi – și un număr cuprins între trei și cinci mii de preoți au fost uciși pentru că au refuzat să facă acest lucru sau au ales să încalce legea continuând să-și îndeplinească îndatoririle preoțești. Numărul mirenilor uciși pentru convingerile lor creștine e estimat la mai multe mii.

Istoricul Nigel Aston estimează că „în primăvara anului 1794 poate în numai 150 de parohii, din 40.000 câte avusese Franța înainte de 1789, se mai slujea în mod public liturghia”.² Acesta nu înseamnă că nu se mai țineau slujbe în ascuns, de către preoți fugari, dispuși să își asume riscul, sau că nu se țineau „Liturghii albe” de către credincioșii mai pioși, care rosteau textul rugăciunilor Liturghiei.

Un al doilea val de închideri de biserici – a căror durată putea fi în cele mai multe cazuri de ordinul săptămânilor până la acela al lunilor –, jefuiri și demolări de biserici a avut loc între cele două lovituri de stat de la 18 *fructidor* anul V (4 septembrie 1797) și, respectiv, cea din 18 *brumaire* anul VII (9 noiembrie 1799). Proporțiile acestor distrugeri sunt greu de imaginat. Numai în Département du Nord (la granița cu Belgia) au fost distruse 400 de biserici. Dintre marile mănăstiri, au dispărut cu totul Jumièges, Cluny, Chaalis, Orval și altele.

Un alt subcapitol a fost dedicat înăbușirii Contrarevoluției vandeene (p. 131-134), în timpul căreia, la ordinele revoluționarului și militantului anticlerical Jean-Baptiste Carrier (1756-1794), care-și stabilise cartierul general în Nantes, au fost înecați deodată în râul Loire zeci de prizonieri (*noyades*), procedură repetată între 18 octombrie – 22 decembrie 1793. În total, au fost omorâți astfel cel puțin 241 de preoți, însă cifra exactă poate fi chiar de ordinul sutelor.

Alte secțiuni au fost dedicate reformei Calendarului (p. 134-136), adoptate la 5 octombrie 1793. Calendarul gregorian era abrogat și în locul lui era introdus un calendar decimal, a cărui primă zi era aceea a proclamării Republicii Franceze (21 septembrie 1792). Dispariția oricăror referințe publice la zilele de sâmbătă, duminică sau la zilele de sărbătoare iudeo-creștine era menită să contribuie la dezrădăcinarea vieții liturgice din Franța. Tot aici trebuie menționat

² Nigel ASTON, *Religion and Revolution in France, 1780-1804*, Catholic University of America Press, Washington D.C., 2000, p. 215.

fenomenul înlocuirii prenumelor și toponimelor creștine cu nume din tradiția păgână greco-romană, cu nume inspirate din natură, sau evocând eroi ai Revoluției (p. 143-145).

Acestor măsuri li s-au adăugat succesivele încercări, întreprinse începând cu 1794 de a propune o religie umanistă sau teistă ca alternativă la creștinism: cultul Zeiței Rațiune, sărbătorită în catedrala Notre-Dame la 10 noiembrie 1793; cultul Ființei Supreme (sărbătorită la 8 iunie 1794), girat de Robespierre însuși; apoi, după 1797, *Theophilanthropia*, o religie moralist-civică promovată de Directorat, fundamentată pe credința într-un Dumnezeu unic și având în centru porunca iubirii aproapelui. Schimbarea destinațiilor clădirilor bisericilor și lupta cu „superstiția creștină” a condus la acte de barbarie nemaîntâlnite din epoca iconoclasmului bizantin și la distrugeri iremediabile. Termenul de „vandalism” a fost creat de episcopul constituțional Henri Grégoire în anul 1794 tocmai pentru a descrie acest val de distrugeri. Mii de biserici au fost jefuite de tot ceea ce era valoros în ele și au fost scoase la vânzare sau demolate. Mai mult decât atât, revoluționarii au organizat procesiuni blasfemiatoare.

VI. Reintrarea Bisericii Romano-Catolice Franceze în legalitate (1795 – 1802)

Căderea Regimului Terorii și a iacobinilor ca urmare a „Reacției thermidoriene” (27-28 iulie 1794) nu a adus cu sine o îmbunătățire imediată a situației Bisericii. În 18 septembrie 1794, Convenția Națională sista susținerea financiară a Bisericii și stopa toate plățile către preoții constituționali, decretând ca Biserica să se susțină exclusiv prin contribuțiile credincioșilor. La 21 februarie 1795, Convenția Națională decreta libertatea religioasă privată în Franța cât și excluderea de la deportări a preoților constituționali. Era reiterată obligativitatea depunerii „jurământului mic” de către toți clericii. Printr-un alt decret, dat în mai 1795, preoții constituționali primeau posibilitatea de a revendica bisericile nevândute pentru a ține în ele slujbe publice, însă „*simbolurile catolice*” rămâneau excluse din sfera publică. Perioada 1795-1799 a fost martora introducerii a încă trei variante ale jurământului civic pretins din partea clericilor.

Decretele Directoratului (2 noiembrie 1795-9 noiembrie 1799) cu privire la clericii refractari nu au ținut însă o linie clară. În octombrie 1795 au fost repuse în vigoare pentru mai bine de un an legile din 1792-1793 vizând deportarea clericilor refractari. Aceleași legi erau reactivate între 4 septembrie 1797 și 11 mai 1798. Trebuie spus că zelul funcționarilor însărcinați

cu aplicarea acestor legi se temperase considerabil și că numărul celor exilați în aceste perioade de prigoană a fost (doar) de ordinul sutelor.

Se estimează că în anul 1796, în Franța erau poate numai 15.000 de preoți pentru cele 40.000 de parohii câte numărase țara înainte de Revoluție. În timpul Directoratului, volatilitatea politică și violențele scad în intensitate, astfel că mulți preoți dintre cei care abdicaseră își reiau acum misiunea preoțească. Cu precădere după valul de persecuție din anul 1797, mii de preoți „refractari” revin în Franța, și sunt hirotoniți sute de noi preoți, astfel că viața liturgică creștină se reia în multe localități. Preoții „refractari” se bucurau de susținerea populară; adesea, autoritățile locale „închideau un ochi” și le permiteau tacit acestora să-și desfășoare activitatea. Activitatea în Franța a clericilor „refractari” era coordonată de „vicari ambulanți”, administratori și reorganizatori bisericești în numele episcopilor titulari aflați în exil. Este estimat că, *în vara anului 1797, viața liturgică se relua la scară largă în Franța*: se țineau slujbe catolice în circa 30.000 de parohii.

Deși a încercat o reorganizare de sus în jos (ex. Conciliul Național Bisericesc, ținut între august și noiembrie 1797), aripii constituționale a Bisericii i-a lipsit susținerea populară, astfel că putem spune că, per total, în perioada anilor 1795-1801, ea a suferit un declin accentuat.

Începând cu anul 1800, Napoleon a negociat în secret cu noul papă, Pius al VII-lea, un nou Concordat cu Vaticanul, perfectat la 15 iulie și semnat de papa la 11 august 1801. Avea să fie publicat la 8 aprilie 1802, cu zece zile înainte de Paști, însoțit însă de *121 Articole Organice* prin care era fixat cadrul de aplicare al actului în contextul politicii mai largi a statului francez privitoare la culte. Prin *Articole Organice*, care au luat Vaticanul prin surprindere, Primul-Consul interpreta în interesul său conținutul Concordatului. Concordatul consfințea reorganizarea Bisericii Catolice Franceze, obligația jurământului civil al clericilor, și obligația statului de a susține cultul romano-catolic. Nu s-au acordat reparații pentru confiscarea averilor Bisericii. Pius al VII-lea a acceptat Concordatul pentru că garanta libertatea de cult pentru catolicii francezi, și pentru faptul că nimicea spiritul galican cât și instituția Bisericii „constituționale”: deși mult sărăcită și într-un grad încă mai pronunțat secularizată, Biserica Romano-Catolică Franceză era readusă sub ascultarea Vaticanului. Pentru a dezamorsa protestele „refractorilor”, care se vedeau acum obligați de către papă să depună jurământul civic și să-i primească în rândurile lor pe „constituționali”, Napoleon îi amnistia în 1802 pe toți cei exilați în timpul Revoluției. Simultan, Primul-Consul oferea vechilor „constituționali” 12 din cele 60 de scaune

episcopale din câte urma să aibă în noua organizare Biserica Franceză. Totodată, erau scoase în afara legii Cultul Rațiunii, Cultul Ființei Supreme cât și Teofilantropia.

VII. Urmările Revoluției asupra Bisericii și religiozității franceze

Componenta anticreștină a Revoluției, avea să marcheze profund religiozitatea franceză. Pentru mulți francezi, nașterea, căsătoria și decesul devenit simple acte civile, consemnate de primării – uzanța datează din anul 1792 –, ba chiar, și nu în puține locuri, evenimente nemarcate religios. A crescut considerabil numărul divorțurilor (avea să scadă din nou după ce Napoleon avea să promulge un nou Cod al Familiei, în anul 1805). În contextul războiului și al prăbușirii sistemului de asistență socială a Bisericii, situația celor mai săraci dintre francezi s-a depreciat acut: jafurile și moartea prin inaniție au devenit realități cotidiene. Lipsa unei minime asistențe spirituale nu era nici ea de natură să ajute la îmbunătățirea stării morale a poporului.

Violență revoluționară anticreștină a fost mai concentrată în centrul țării și în regiunile de graniță. Romano-catolicismul francez a rezistat grație evlaviei țăranilor și în special a femeilor. Chiar dacă viața creștină s-a reluat în Franța odată cu Directoratul, și mai ales după ce Napoleon a venit la putere, ea nu mai avea să aibă niciodată anvergura și forța pe care le avusese înainte de Revoluție.

Spiritul revoluționar francez a rodit la finalul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea (1881-1904), în promulgarea de către guvernele socialiste franceze a unei legislații secularizante al cărei scop era restrângerea influenței Bisericii în societate (spitale, școli, armată), care a culminat în adoptarea ***Legii din 9 decembrie 1905 privitoare la separația dintre Biserici și Stat***. Prin această lege era abrogat Concordatul cu Vaticanul din 1801. Noua legislație, prompt condamnată de papa Pius al X-lea, obliga diecezele catolice să se constituie în „asociații de cult”, dacă vroiau să-și păstreze patrimoniul. Aplicarea legilor din 1904 (dizolvarea ordinelor călugărești cu activitate exclusiv educațională) și 1905 avea să conducă la închiderea a peste 1800 de școli confesionale (aproape un sfert din totalul numărului școlilor), și la numeroase confiscări de imobile, și avea să provoace un nou val de emigrație a călugărilor, a cărui cifră e estimată a se fi ridicat la cel puțin 30.000 de persoane. Legislația anti bisericească franceză a condus la o scădere considerabilă a numărului hirotoniilor întru preoți la începutul secolului al XX-lea. Abia în 1924, papa Pius al XI-lea avea să admită ca episcopiile franceze să se reorganizeze ca „asociații de cult”. Până în ziua de astăzi statul francez amendează periodic

Legea din 1905, pentru a o adapta la cerințele vremurilor, și se referă la ea ca la un câștig excepțional al spiritului revoluționar și o expresie a libertății de gândire franceze. Ea rămâne temeiul pe care statul francez promulga în 2004 și în 2010 legi prin care era interzisă afișarea oricăror simboluri religioase în instituții sau în spațiul public. Vizate de legiuitorul francez erau inclusiv ținutele vestimentare specific islamice, cum sunt *niqab*, *burqa*, *burkini*, aspect împotriva căruia musulmanii au protestat și care a generat periodic, vreme de mai mulți ani, tulburări publice.

VIII. Implicațiile Revoluției Franceze pentru creștinismul răsăritean

Ultimul capitol al tratării s-a ocupat de explorarea efectelor pe care Revoluția Franceză le-a avut asupra creștinismului răsăritean. Un prim subcapitol (p. 176-180) a fost dedicat efectelor iluminismului asupra Bisericii Ortodoxe Ruse. Cu o sută de ani deja înainte de Revoluția Franceză, cultura și Biserica ruse au devenit receptorii unei masive influențe culturale venite din Apus, promovată de seria de țări „luminați”, fie educați în Apus, fie admiratori fățiși ai Apusului: Petru cel Mare (1672-1725, singur țar începând cu anul 1696), Elisabeta (1741-1762), Ecaterina cea Mare (1762-1796). Rând pe rând și pas cu pas, aceștia au promovat secularizarea administrativă a Bisericii Rusiei (1700; 1721), pe aceea a averilor mănăstirești (1763), reforma monahismului după criterii utilitariste (1721), infuzarea învățământului teologic rusesc de idei catolice și protestante – totul cu atât mai remarcabil cu cât devansa Revoluția Franceză cu mai multe decenii.

În secolul al XIX-lea, Revoluția Franceză a devenit pentru intelectualitatea rusă reacționară reperul obligatoriu în pregătirea propriei lor revoluții în vederea răsturnării țarismului. Analiza noastră a trecut în vedere modul în care autori precum Feodor Dostoievski (1821-1881), Nikolai F. Fedorov (1828-1903) sau Alexander Herzen (1812-1870) s-au exprimat cu privire la Revoluția Franceză. În perioada cuprinsă între Revoluția rusă din 1905 și ajunul primei revoluții rusești din 1917, partidele politice și ideologii ruși și-au căutat prototipul în actorii Revoluției Franceze și și-au distribuit rolurile politice în consecință. Revoluția de la 1789 devenise scenariul necesar și implacabil al apropiatei Revoluții rusești.

Celorlalte Biserici Ortodoxe din Răsăritul Europei (Grecia, Bulgaria, Serbia, România), Revoluția Franceză – importată și popularizată prin mișcările populare de la 1821 și 1848 – le-a dat un puternic impuls în direcția *căutării autocefaliei, a ruperii cordonului ombilical cu*

Patriarhia Ecumenică, percepută ca promotoare intereselor turcești (cu atât mai suspect, cu cât totul se întâmplă într-o epocă în care se propagă ideologia națională), *în direcția delimitării jurisdicțiilor Bisericilor naționale și a reorganizării acestora după criterii parlamentare, mai mult sau mai puțin marcate de secularism*. Între p. 184 și 196, am luat în discuție lupta autocefalie și reorganizare administrativă a Mitropoliilor din cuprinsul Bisericii Ortodoxe din Țările Române

Alte două subcapitole au fost dedicate explorării fenomenului revendicării Revoluției Franceze de către ideologia marxistă timpurie, cât și prezentării generale a evoluției ideilor lui Karl Marx (1818-1883), respectiv, acelor ale lui Friedrich Engels (1820-1895) cu privire la relația dintre religie și Biserică, respectiv, explorări implicațiilor seculariste ale Revoluției Franceze asupra creștinismului răsăritean în secolul al XX-lea.

Din punct de vedere pozitiv, pentru Marx și aderenții săi, Revoluția Franceză marca sfârșitul feudalismului și începutul impunerii sistemice a capitalismului, victoria mentalității antreprenoriale protestante asupra conservatorismului feudal, cu care catolicismul era aliat până la identificare, începutul luptei de clasă moderne, răbufnirea activismului ideologic, victoria constituționalismului asupra monarhiei de drept divin, etc. Negativ, Revoluția Franceză întruchipa o realizare imperfectă a revoluției, cu intolerabile clivaje între idealurile și obiectivele grupurilor revoluționare, între conducerea revoluționară și activiștii cu prea puțin discernământ; ea marca virajul spre naționalism cu accente religioase, exemplifica deturnarea în folosul burgheziei a unei revoluții inițiate de proletariat, excese violente nejustificabile, etc. Pentru revoluționarii ruși de la 1917, *Revoluția* – la modul ideal, permanentă – devenea scopul în sine, un proiect a cărui înălțime justifica retroactiv scăderile și violențelor întruchipărilor sale imperfecte din trecut: revoluțiile de la 1789 și 1848. Raportarea ideologilor socialiști față de religie și Biserică putea fi cel puțin la fel de variată pe cât erau și nuanțele de socialism proiectate: așa după cum putea exista un socialism creștin, putea fi la fel de bine afirmat și unul ateu; între aceste extreme orice situație față de religios era posibilă.

Regimul terorii instaurat în Rusia după septembrie 1918 a avut o marcată dimensiune antireligioasă, devenită fățișă după victoria bolșevicilor în războiul civil, în anul 1922. Cu toate acestea, în decursul anilor 1918-1920, au fost omorâți cel puțin 28 de episcopi, mii de clerici au fost închiși sau uciși, și rapoartele oficiale relevă că doisprezece mii de mireni au fost uciși numai pentru activități religioase. Foametea din primăvară anului 1922, exacerbată și de

rechizițiile făcută de armată, pe fundalul ultimelor acte ale războiului civil rus, le-au oferit bolșevicilor prilejul potrivit pentru a ataca fățiș Biserica Ortodoxă Rusă. A început o cruntă campanie de prigoană a Bisericii Ruse: numai în anul 1922 au plătit cu viața pentru convingerile creștine peste 8000 de persoane, dintre care 2691 de preoți de mir, 1962 de călugări și 3447 de maici.³ Persecuția anticreștină din Rusia interbelică a cunoscut o dimensiune ideologică fără precedent, promovată prin jurnalul *Bezbojnik* (*Ateul*; perioada apariției: 1922-1941) și revista *Bezbojnik u stanka* (*Ateul la bancul de lucru*; perioada apariției: 1923-1940). Unele dintre măsurile anticreștine amintesc de acelea ale iacobinilor francezi: a) înlocuirea săptămânii calendaristice cu o una de șase zile, pentru a împiedica oamenii să respecte duminica (1929); b) promovarea opoziției dintre școală și progres prin educație pe de o parte și analfabetism și practici religioase, asimilate bigotismului, pe de alta; c) prezentarea preoților în publicații și pamflete ca paraziți și exploataori ai poporului și de agenți opuși progresului; d) introducerea unor anti-ritualuri sovietice, glorificând idealurile revoluției și obiectivele guvernării, adaptate momentelor importante din viața omului: naștere, nuntă, înmormântare. Lupta ideologică anticreștină a fost ridicată însă de bolșevici la un nivel superior celei din timpul Revoluției Franceze. Între mijloacele ei: e) înscenarea cu fast a închiderii bisericilor și corelativa amenajare de muzee antireligioase, pe care elevii le vizitau în cadru organizat; f) propaganda în direcția emancipării femeii de sub ascultarea datorată bărbatului și de sub distribuirea tradițională a rolurilor în gospodărie, prezentată ca fiind promovată de Biserică; g) campania împotriva practicii sărutării icoanelor, prezentată ca fiind responsabilă pentru răspândirea unor boli grave – inclusiv sifilis (!), potrivit unui număr din *Bezbojnik* provenind din anul 1924 – și înlocuirea „colțului cu icoane” rusesc tradițional cu caricaturi blasfematoare sau, după moartea acestuia, cu fotografia lui Lenin.

Penultimul subcapitol al lucrării (p. 213-226) a sondat aspectele politicii religioase promovate de către statul român la adresa Bisericii Ortodoxe Române în primii ani ai regimului comunist (1946-1964), cum ar fi: încurajarea nesupunerii față de ierarhia Bisericii, introducerea unei legislații privitoare la pensionarea clerului (de natură să faciliteze îndepărtarea clericilor neagreați), încercarea de asimilare instituțională a Bisericii, activitatea inspectorilor sau împuterniciților pentru culte, desființarea și confiscarea bunurilor Bisericii Greco-Catolice

³ Arno J. MAYER, *The furies : violence and terror in the French and Russian Revolutions*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey / Chichester, West Sussex, 2000, p. 472.

(1948), *Decretul 410/28* octombrie 1959 privind reorganizarea mănăstirilor, și nu în ultimul rând, cele două mari valuri de persecuții împotriva clericilor și creștinilor ortodocși români din anii 1952 și 1958-1963. Comunismul românesc nu a avut forța care să-i permită să încerce să deștrădăcineze Biserica; deja în anul 1948 statul comunist român acționa în virtutea unei strategii *de conviețuire temporară* cu Biserica Ortodoxă Română, căreia Biserica i-a răspuns în termeni echivalenți.

Corelativ, am analizat liniile discursului oficial al Bisericii Ortodoxe Române privitor la ideea națională, aspectele sociale ale misiunii Bisericii (*apostolatul social*), sprijinul Bisericii pentru lupta de emancipare a poporului, lupta pentru pace, etc. Toate acestea au reprezentat mijloace prin care patriarhul Justinian Marina (1948-1977) a încercat să evite izolarea și claustrarea ideologică a Bisericii și mesajului ei într-un context politic ostil, astfel încât Biserica Ortodoxă Română să nu poată fi atacată sub pretextul rezistenței la progres, bigotismului, etc (așa cum fusese atacată Biserica în Rusia interbelică). Între discursul public și faptele Bisericii a persistat însă o discrepanță, care nu le-a scăpat agenților statului. Se poate spune că statul român și Biserica s-au folosit reciproc și că fiecare a încercat să profite de celălalt pe cât i-a fost cu putință. Cert e că momentul 1989 a găsit Biserica Ortodoxă Română mai puternică instituțional și spiritual și cu o aderență mai mare în rândul credincioșilor decât fusese la instaurarea regimului comunist.

În ultimul subcapitol al lucrării (p. 226-231) am formulat câteva considerații asupra identității confesionale și a secularismului postcomunist în țările din Răsăritul Europei la începutul secolului XXI. Conviețuirea Bisericii ortodoxe cu regimurile comuniste – care au realizat ce importanță are o Biserică ortodoxă națională sau alta în menținerea coeziunii sociale, în consecință încercând să le asimileze unor instituții ale statului –, fusese suficientă pentru a-i garanta Bisericii anumite privilegii și un anumit loc în societate. Schimbările de regim survenite începând cu anul 1989 au adus cu ele reluarea unor discuții multă vreme refuzate sau înghețate cu privire la locul religiei și al Bisericii în societate, libertatea de expresie, libertatea religioasă, definirea spațiului public, societatea civică, raportul dintre stat și culte, educația religioasă. Începând cu anii '90, în țările din Răsăritul Europei s-au intensificat mișcările în direcția întăririi „societății civile”, sintagmă care acoperă fronturi de opinie și campanii desfășurate în primul rând de *organizații non-guvernamentale* (ONG-uri) cu obiective în domenii dintre cele mai diverse, de la ajutor umanitar, la drepturile omului, educație, sănătate, social și până la ecologie.

Nu puține dintre aceste ONG promovează o agendă secularistă, pun în discuție pârghiile tradiționale ale societății și contestă morala creștină însăși. S-ar părea că, în răsăritul Europei zilelor noastre, statul a fost degrevat de către ONG-urile cu obiective „umaniste” de sarcina promovării „în spațiul public” a secularismului celui mai strict și a ateismului „științific”.

Concluziile (p. 232-236) au încercat să surprindă în datele ei majore evoluția evenimentelor istorice cercetate și, totodată, să deceleze anumite tipologii istorice al căror prototip poate fi identificat în evenimentele Revoluției Franceze.

În timpul Revoluției Franceze, Biserica Romano-Catolică i-a fost acesteia aliată (1789), victimă (1790-1792); a fost apoi persecutată (1793-1794) și tolerată (1795-1801), pentru a reintra în legalitate abia în anul 1802. Afinitatea membrilor clerului de jos, delegați ai Stării Întâi, pentru cauza politică a Stării a Treia a contribuit fundamental la constituirea Parlamentului revoluționar în iunie 1789. Acționând în virtutea prejudecăților legate de „imensa avere” a Bisericii, revoluționarii francezi s-au lăsat purtați de anticlericalism și au secularizat averile Bisericii și au dizolvat ordinele mănăstirești, după care le-au impus clericilor obligativitatea depunerii jurământului pe o constituția civilă a clerului. Refuzul clericilor de a-l depune. Rezistența clericilor și a creștinilor la aceste măsuri a fost percepută ca rezistență împotriva revoluției. Rezultatele campaniei de dezcreștinare a Franței întreprinsă între 1793-1794 au depins atât de zelul și de caracterul *reprezentanților-în-misiune* ai Tribunalului Revoluționar cât și de profunzimea convingerilor creștine ale credincioșilor simpli. Creștinismul francez a fost salvat de jos în sus. Napoleon i-a redat Bisericii statutul legal numai din rațiuni de ordine socială, desăvârșind secularizarea ei administrativă.

Multe din aceste afirmații ar putea fi folosite pentru a descrie situația Bisericii Ortodoxe în Rusia, cu distincția majoră ca secularizarea Bisericii Ruse a debutat deja în veacul al XVIII-lea; marea prigoană anticreștină rusească a avut loc în perioada interbelică, pentru ca ulterior, recunoscând importanța ethosului creștin pentru ordinea socială și în susținerea morală a luptei împotriva armatelor lui Hitler, statul sovietic să tolereze Biserica. Elemente ale luptei ideologice a bolșevicilor ruși împotriva creștinismului ar putea fi dispuse în paralel cu acelea ale iacobinilor și ale acelor *sans-culottes* francezi; represiunea bolșevică excelează însă prin caracterul sistematic, prin durată, ateism și cruzime.

Implicațiile Revoluției Franceze asupra celorlalte Biserici Ortodoxe tradiționale din răsăritul Europei au început să se resimtă încă din secolul al XIX-lea în:

- 1) lupta pentru autocefalie;
- 2) afirmarea ideii de Biserică națională cu o jurisdicție teritorială clară;
- 3) pătrunderea spiritului parlamentar și reclamarea de către oameni politici a unor posturi în organismele administrative bisericești;
- 4) încercarea statului de a transforma Biserica într-una din instituțiile ei, cu scopul de a o controla, trăsătură specifică mai ales regimurilor comuniste ale veacului al XX-lea;
- 5) după momentul 1989: afirmarea unui nou ethos secular și punerea în discuție a locului Bisericii în spațiul public, a identității dintre neam și Biserică, și a conlucrării dintre Biserică și Stat.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

A. Izvoare consultate în format tipărit

1. ***, *Martiri pentru Hristos, din România, în perioada regimului comunist*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2007.
2. ***, *Chronique du XXème siècle*, Éditions Chronique, Paris, 2013.
3. BARRUEL, Augustin de, *Histoire du clergé pendant la Révolution française*, 2 vol., Londres et Paris, Chez les libraires, ¹1797; Baylis, Londra, ²1801, reluată în ediție anastatică, Forgotten Books, Londra, 2015.
4. BURKE, Edmund, *Reflecții asupra Revoluției din Franța*, traducere, studiu introductiv și note de Mihaela Czobor-Lupp, Nemira, 2000.
5. *Legea alegerii mitropoliților și a episcopilor eparhioți cum și a constituirii Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române*, în *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 2/1874, p. 81-86.
6. MURGESCU, Bogdan (coord.), *Istoria României în texte*, Editura Corint, București, 2001.
7. RAINES, John C., (ed.), *Marx on Religion*, Temple University Press, Philadelphia, 2002.
8. ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Despre contractul social sau principiile dreptului politic*, traducere și studiu introductiv N. Dașcovici, ¹1920, Ed. Mondero, București, 2007.
9. VOLTAIRE, *Correspondances (1767-68)*, éd. Louis Moland, Garnier, Paris, 1875, t. 45, vol. 13.
10. IDEM, *Œuvres complètes*, Garnier, Paris, 1879, tomes 21; 27.
11. IDEM, *Œuvres complètes de Voltaire*, éd. Ch. Lahure, Hachette, Paris, 1861, vol. 30.
12. IDEM, *Traité sur la tolérance*, éd. GF-Flammarion, Paris, 1989.

B. Izvoare consultate în format electronic

1. *Le Concordat de 1801 et les articles organiques du culte catholique, avec toutes les modifications jusqu'à nos jours. Textes officiels annotés, avec les protestations du pape Pie VII contre les articles organiques, par un agent de contentieux administratif (1er décembre*

- 1893), Librairie de l'Oeuvre de Don Bosco, Marseille, 1894, p. 11, facsimil electronic consultat pe pagina de internet Bibliotecii Naționale Franceze, [www.gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1168402r.r=concordat 1801?rk=193134;0](http://www.gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1168402r.r=concordat%201801?rk=193134;0), accesată la 21.06.2016
2. *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, 26 August 1789, facsimil electronic, disponibil pe pagina de internet a Bibliotecii Naționale Franceze, <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8410817c/fl>>, accesată la 06.06.2016.
 3. *La loi du 7 juillet 1904 sur l'interdiction de l'enseignement congréganiste*, ca Anexa 2 a documentarului lui Christian SORREL, *Les mots de la laïcité*, publicat de Institut Supérieur d'Étude des Religions et de la Laïcité (ISERL), disponibilă ca document PDF pe pagina: <iserl.fr/docs/vid-laicite/04-SORREL/04-SORREL-annexe2.pdf>, accesată la 18.05.2018.
 4. *La loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Églises et de l'État* în *Journal officiel* du 11 décembre 1905 (versiunea originală), extras în format PDF, descărcat de pe pagina de internet: www2.cnrs.fr/sites/thema/fichier/loi1905textes.pdf, accesată la 22.05.2018.
 5. SIEYÈS, Emmanuel Joseph, *Qu'est-ce que le Tiers-État?*, 1789, ediția a treia, facsimil electronic disponibil pe pagina de internet a Bibliotecii Naționale Franceze, <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k41687k/f4.image>>, accesată la 28.05.2016.
 6. <<https://frda.stanford.edu/en/ap>>, site-ul Universității Stanford, secțiunea dedicată Arhivelor Parlamentare franceze ale anilor 1789-1794, accesată la 04.06.2018
 7. <<https://frda.stanford.edu/en/images>>, site-ul Universității Stanford, secțiunea dedicată stampelor și caricaturilor din timpul Revoluției Franceze (1789-1799), accesată la 04.06.2018.

C. Cărți și monografii

1. ANDRESS, David, *Massacre at the Champ de Mars. Popular Dissent and Political Culture in the French Revolution*, The Royal Historical Society, The Boydell Press, Suffolk & New York, 2000.
2. ASTON, Nigel, *Religion and Revolution in France, 1780-1804*, Catholic University of America Press, Washington D.C., 2000.

3. AULARD, Alphonse, *Le culte de la raison et le culte de l'être suprême*, 1793–1794, Félix Alcan, Paris, 1892.
4. BLACKLEDGE, Paul, *Marxism and Ethics. Freedom, Desire, and Revolution*, State University New York Press, New York, 2012.
5. BOER, Roland, *Lenin, Religion, and Theology*, Palgrave MacMillan, New York & Houndmills, Hampshire, 2013.
6. BOIA, Lucian, *Istorie și mit în conștiința românească*, Humanitas, București, ¹1997, ³2011.
7. IDEM, *Strania istorie a comunismului românesc (și nefericitele ei consecințe)*, Humanitas, București, 2016.
8. BUXTON, Charles, *Russia and Development. Capitalism, Civil Society and the State*, Zed Books, London, 2014.
9. CARPENTIER, Jean; LEBRUN, François (coordonatori); CARPENTIER, É.; MAYEUR, J.-M.; TRANOY, A. (colaboratori), *Istoria Franței*, prefață de Jacques LeGoff, traducere de Aurelia Stoica, Ed. Institutul European, Iași, 2001.
10. DAVIDSHOFER, William J., *Marxism and the Leninist Revolutionary Model*, Palgrave Macmillan, New York, 2014.
11. DOYLE, William, *The Oxford History of the French Revolution*, Clarendon Press, 1989.
12. ENACHE, George; PETCU, Adrian Nicolae, *Monahismul ortodox și puterea comunistă în România anilor '50*, Editura Partener, Galați, 2009.
13. IDEM, *Patriarhul Justinian și Biserica Ortodoxă Română în anii 1948-1964*, Editura Partener, Galați, 2009.
14. ESCANDE, Renaud (ed.) et alii, *Le livre noir de la révolution française*, Éd. du Cerf, Paris, 2008.
15. FURET, François, *The French Revolution, 1770-1814*, translated by Antonia Nevill, Hachette, ¹1988 (în franceză), Blackwell Publishers, ¹1992 (în engleză), ²1996.
16. FURET, François; OZOUF, Mona (ed.), *A Critical Dictionary of the French Revolution*, Harvard University Press, 1989.
17. GIBSON, Ralph, *A Social History of French Catholicism, 1789–1914*, Routledge, London, 1989.
18. DE LA GORCE, Pierre, *Martyrs et apostats sous la Terreur (1793-1794)*, Librairie Plon, Paris, 1934.

19. HAMPSON, Norman, *A Social History of the French Revolution*, Routledge, London and New York, ¹1963, ed. electronică Taylor & Francis, 2006.
20. HASTINGS, Adrian (ed.), *A World History of Christianity*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids Michigan, 1999.
21. HUNT, Jocelyn, *The French Revolution*, Routledge, London and New York, ¹1998, Taylor and Francis e-Library, ²2005.
22. JEDIN, Hubert; DOLAN, John (ed.), *History of the Church*, vol. IX – *The Church in the Industrial Age*, The Crossroad Publishing Company, New York, 1981.
23. JONES, Peter M., *The French Revolution, 1787-1804*, Longman, an imprint of Pearson, London, ¹2003, ²2010.
24. KLAITS, Joseph; HALTZEL, Michael H. (ed.), *The Global Ramifications of the French Revolution*, Woodrow Wilson Center Press & Cambridge University Press, Cambridge U.K., ¹1994, ²2002.
25. KNOX, Zoe, *Russian Society and the Orthodox Church. Religion in Russia after Communism*, Routledge Curzon, Taylor & Francis, London & New York, 2005.
26. LARKIN, Maurice, *Church and State after the Dreyfus Affair. The Separation Issue in France*, Palgrave Macmillan, 1974.
27. LAUGA de LARTIGUE, Abbé Pierre, *Vie et mort de l'Abbé Lauga*, Éditions Bergeron-Sanders, St Marcel par Argenton sur Creuse, 1995.
28. LEUȘTEAN, Lucian N., *Orthodoxy and the Cold War. Religion and Political Power in Romania, 1947-65*, Palgrave Macmillan, 2009.
29. LEWIS, Gwynne, *The French Revolution: Rethinking the Debate*, Routledge, London-New York, 1993.
30. LONG (ed.), Kathleen P., *Religious Differences in France: Past and Present*, Truman State University Press, 2006.
31. MADAULE, Jacques, *Istoria Franței*, ¹1943 (în franceză), traducere de Eugen Rusu, Ed. Politică, București, 1973, vol. I-III.
32. MARTIN, Jean-Clément, *La Vendée et la Révolution. Accepter la mémoire pour écrire l'histoire*, Perrin, collection Tempus, 2007.
33. MATHIEZ, Albert, *Les Origines des cultes révolutionnaires (1789-1792)*, Librairie G. Bellais, Paris, 1904.

34. IDEM, *La théophilanthropie et le culte décadaire, 1796-1801: essai sur l'histoire religieuse de la Révolution 1796-1801*, Felix Alcan, Paris, 1903, Slatkine Megariots Reprints, Geneve, 1975 (Reprod. en fac-sim.).
35. MAYER, Arno J., *The furies : violence and terror in the French and Russian Revolutions*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey / Chichester, West Sussex, 2000.
36. MCPHEE, Peter (ed.), *A companion to the French Revolution*, Wiley-Blackwell, Chichester, 2013.
37. IDEM, *The French Revolution, 1789-1799*, Oxford University Press, Oxford & New York, 2002.
38. IDEM, *A Social History of France, 1789-1914*, Routledge, ¹1992, Palgrave Macmillan, Houndmills – New York, ²2004.
39. MIGNET, Francois-Auguste, *History of the French Revolution from 1789 to 1814*, ¹1824, BiblioBazaar, 2006.
40. NORRIS, Pippa; INGLEHART, Ronald, *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*, Cambridge University Press, Cambridge & New York, 2004.
41. PĂCURARIU, Mircea, Pr. Prof., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 3, Ed. IBMBOR, București, 1994.
42. POSPIELOVSKY, Dmitry V., *A History of Soviet Atheism in Theory and Practice, and the Believer*, vol. 1 - *A History of Marxist-Leninist Atheism and Soviet Anti-Religious Policies*, Palgrave Macmillan, New York, 1987.
43. POULET, Charles, *Histoire du Christianisme*, Beauchesne et Fils, Paris, 1957, vol. IV, tomul II.
44. SECHER, Reynald, *Le génocide franco-français: la Vendée-Vengé*, Presses universitaires de France, Paris, 1988, c1986; în englezește: *A French Genocide: The Vendée*, translated by George Holoch, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Ind., 2003.
45. SHLAPENTOKH, Dmitry, *The Counter-Revolution in Revolution. Images of Thermidor and Napoleon at the Time of Russian Revolution and Civil War*, Palgrave MacMillan, New York & Houndmills, Hampshire, 1999.
46. SOBOUL, Albert, *Revoluția franceză, 1789-1794*, traducere de C. Borănescu, Editura Științifică, București, 1962.

47. IDEM, *Understanding the French Revolution*, translation by April Ane Knutson, International Publishers, New York, 1988.
48. TALLET, Frank; ATKIN, Nicholas (ed.), *Religion, Society and Politics in France Since 1789*, Continuum International Publishing, 1991.
49. DE VIGUERIE, Jean, *Christianisme et Révolution. Cinq Leçons d'histoire de la Révolution Française*, Nouvelles Éditions Latines, Paris, 1986.
50. IDEM, *Histoire du citoyen. L'«être nouveau» (de 1789 à nos jours)*, Via Romana, Versailles, 2014.

D. Studii și articole

1. BOURDIN, Philippe; BOUTRY, Philippe, „L'Église catholique en Révolution: l'historiographie récente”, *Annales historiques de la Révolution française*, 355, janvier-mars 2009, pp. 3-23.
2. CABANEL, Patrick, „Le grand exil des congrégations enseignantes au début du XXe siècle. L'exemple des Jésuites”, în *Revue d'histoire de l'Église de France*, tome 81, n°206, 1995, număr tematic: *L'enseignement catholique en France aux XIXe et XXe siècle*, sous la direction de Gérard Cholvy et Nadine-Josette Chaline, pp. 207-217.
3. CHISICK, Harvey, „The pamphlet literature of the French revolution: An overview”, în *History of European Ideas*, vol. 17 (1993), nr. 2-3, pp. 149-166.
4. GUERLAC, Othon, „The Separation of Church and State in France”, *Political Science Quarterly*, Vol. 23, No. 2 (1 June 1908), pp. 259-296.
5. MARTIN, Jean Clement, *Documentation photographique*, Dossier nr. 8054: *La Révolution*, 2006, 63 pp.
6. VOVELLE, Michel, „L'historiographie de la Révolution Française à la veille du bicentenaire”, în *Annales historiques de la Révolution française*, Année 1988, N° 272, pp. 113-126.
7. IDEM, „Historiographie de la Révolution (II). Note critique”, în *Annales historiques de la Révolution française*, Année 1988, N° 273, pp. 307-315.

E. Alte resurse electronice

1. ***, *64 bienheureux martyrs des Pontons de Rochefort*, articol publicat pe pagina de internet: <http://saintsdefrance.canalblog.com/archives/2012/10/07/25272991.html> , articol publicat la 7 octombrie 2012 și consultat la 28.10.2018. Pagina virtuală reia informații cuprinse în prezentarea volumului abatelui Yves Blomme *Les Prêtres déportés sur les Pontons de Rochefort*, éditions Bordessoules, 2005.
2. BASTIÉ, Eugénie; PERRAULT, Guillaume; redacția Le figaro.fr., „Ce que contient la loi de 1905 sur la laïcité”, în ediția electronică *Le Figaro* din 10.04.2018, accesată la 15.06.2018.
3. ***, Art. „Contexte historique de la loi de 1905”, publicat în mai 2001 pe pagina <<https://croire.la-croix.com/Definitions/Lexique/Laicite/Contexte-historique-de-la-loi-de-1905>>, accesată la 22.05.2018.
4. GOYAU, Georges, „The French Concordat of 1801”, în *The Catholic Encyclopedia*, vol. 4, Robert Appleton Company, New York, 1908, consultată pe pagina de internet <http://www.newadvent.org/cathen/04204a.htm>, accesată la 21.06.2016.
5. GUILBAUD, Mathilde, „La loi de séparation de 1905 ou l'impossible rupture”, în *Revue d'histoire du XIXe siècle*, No 28, anul 2004, publicat în format tipărit la 1 iunie 2004, pp. 163-173, și online la 19 iunie 2005, disponibil în format PDF la adresa <<http://rh19.revues.org/627>>, accesată la 22.05.2017.
6. <http://www.institut-de-france.fr/fr/une-institution/son-histoire>, pagina oficială a *Institut de France*, accesată la 22.06.2016.
7. ***, „Martyrs during the French Revolution († 1792-1799)”, cea mai cuprinzătoare listă dedicată martirilor creștini cunoscuți cu numele ai Revoluției Franceze: <<http://newsaints.faithweb.com/martyrs/MFR01.htm>>, pagină accesată la 28.11.2018.
8. PARIENTÉ, Jonathan „Qui repose au Panthéon?”, articol publicat în versiunea online a ziarului *Le Monde*, https://www.lemonde.fr/societe/article/2013/10/10/qui-repose-au-pantheon_3492790_3224.html la 10.10.2013, adus la zi la 27.05.2015, accesat la 13.04.2018.
9. RICHTER, Saskia, „Zivilgesellschaft – Überlegungen zu einem interdisziplinären Kontext”, în *Docupedia-Zeitgeschichte*, 8 martie 2016, articol disponibil pe pagina <<http://docupedia.de/zg/Zivilgesellschaft>>, accesată la 01.02.2017.